

Deli Gergely

A Római Birodalom jurisztokratikus reformja – avagy egy evolúciós zsákutca anamnézise

Bevezető

Jelen tanulmány a Kr. u. 2. század elején működő római jogászai elit¹ államreform-kísérletét elemzi. Ennek keretében alapvetően két eszközzel kívánták revitalizálni a római államot: a központ (Róma) és a provinciák közti integráció elmélyítésével és egy új, normatív jellegű, jogászi „vallás” (illetve életvezetési stílus, az akkori szóhasználat szerint filozófia) létrehozásával. A folyamatot az állami bürokrácia legfelső szintjein dolgozó jogászok, elsősorban Ulpianus találta ki és irányította. Az integráció legszembetűnőbb aktusa a római polgárjog kiterjesztése volt, lényegében a birodalom szinte minden szabad polgára részére. Az új vallás pedig lényegében egy, a jog uralmán alapuló civil vallás lett volna, amelyben a jog nem csupán egyfajta hatalmi eszközként jutott volna szerephez, mint általában, hanem a konkrét egyéni életvezetés zsinórmértéke is lett volna. Ez a kísérlet elbukott, részben azért, mert a megerősödő kereszténység sokkal dinamikusabban tudta terjeszteni a saját életvezetési irányelveit. Ezen elbukott jurisztokratikus reformkísérlet elemzése azért aktuális, mert ma Európában éppen egy ellentétes folyamatnak vagyunk a szemtanúi: jogi, illetve bürokratikus eszközökkel éppen a visszaszoruló kereszténység helyét kívánják a jog eszközével, új, civil életvezetési elvekkel és identitással felváltani.

Elsőként igyekszem felvázolni azt a társadalmi, gazdasági környezetet, amelyben a jurisztokratikus reform felmerült. Ennek során megérthetjük, miért gondolta azt a birodalom elitje, hogy nagy horderejű változtatásokra van szükség. A második lépésben bemutatom a reformot kezdeményező jogászt, Ulpianust. Meglepő, hogy minden idők egyik legnagyobb hatású

¹ A címben a figyelemfelkeltés és a probléma aktualizálása érdekében a jogászai elitre Pokol Béla roppant találó kifejezését, a jurisztokráciát használom. A jurisztokrácia fogalmáról lásd Pokol 2021.

jogászának munkásságára eddig kevésbé tekintettek reformkísérletként. A tanulmány egyik fő újdonsága, hogy Ulpianus tevékenységét ebben az értelmezési keretben értékeli újra. A harmadik nagy gondolati egységben kilenc konkrét eseten keresztül bemutatom a reform főbb tartalmi elemeit és ideológiai irányát. A negyedik, záró részben azzal a kérdéssel foglalkozom, miért nem volt sikeres ez a jurisztokratikus életvezetési fordulat, illetve hogy a keresztény közösségépítési modell mitől lehetett sikeresebb.

Államevolúciós vizsgálódásaink szempontjából tanulságos, hogy egy olyan államreformot mutatok be, amelyben nem a folyamatot mozgató érdekcsoport (a birodalom vezető jogászai, élükön Ulpianusszal) saját érdekeinek állami szintű artikulálására történik kísérlet. Hanem az kerül terítékre, ahogy az aktorok az állam, illetve a birodalom megerősítését az egyes emberek eszméinek, életvezetésének befolyásolásával kívánták elérni, egyfajta hellenisztikus értelemben vett filozófiát igyekeztek megvalósítani és politikai programként² elterjeszteni.

A reformkísérlet társadalmi, gazdasági közege

Nyilván teljesen más volt az élet akkoriban, mégis egy dolog összeköti a Kr. u. 2–3. század fordulóját a mi korunkkal. Válságos idők voltak azok is. Pedig látszólag, a felszínen minden rendben volt. A Római Birodalom Traianus, a „legjobb császár” hódításainak köszönhetően elérte legnagyobb kiterjedését.³ A Perzsa-öböltől egészen az Atlanti-óceánig, Skóciától Núbiáig, Portugáliától Mezopotámiáig ismerték a római légiók erejét. És persze a remek utakat, amelyek nemcsak a *gladiust*, a rövid kardot viselő katonákat juttatták el gyorsan bárhová a birodalomban, hanem lehetővé tették az áruk, és ami még fontosabb, az eszmék terjedését. A római úthálózat mintegy hetvenötezer kilométer hosszan kanyargott mindenfelé a birodalomban, amivel a rómaiak az Egyenlítőt is majdnem kétszer kikövezhették volna. Marcus Aurelius személyében filozófus császára⁴ is volt a birodalomnak, megvalósítva egy olyan eszményt,⁵ amely

² A politika és filozófia kapcsolatához az érintett időszakban lásd MILLAR 2002.

³ SPEIDEL 2002: 29.

⁴ A számos ezt erősítő forrás közül lásd Philostr. *VS* 2.9.

⁵ Ennek értékeléséhez lásd DESMOND 2011: 109–111.

már Platon⁶ óta az állam legtökéletesebb formájának számított. A filozófus császár az akkor ismert világ egészét uralta, a Földön élő minden negyedik ember az ő alattvalója volt.

Mégis, az éles szemű kortársak már látták a válság apró előjeleit. A határvidékeken sokáig a germán markomannok kötötték le a birodalom erejét a Duna mentén. De hiába győzték le a légiók őket, és arattak sikereket a másik, keleti fronton is a parthusokkal szemben; a győzedelmes seregekkel hazatért a veszedelmes kór, a pestis is. Állítólag egy római katona a Tigris folyó mentén Szeleukeiában véletlenül kettévágott egy aranyszelencét, amelyből a fertőzött gáz kiszabadult.⁷ A járvány kegyetlen erővel sújtott le, becslések szerint akár öt-tíz millió áldozata is lehetett, amely a birodalom akkori lakosságának mintegy 10%-át jelentette.⁸ Ráadásul a vész több hullámban érkezett, kilenc évvel később ismét lecsapott. A mortalitási ráta borzasztóan magas volt, minden negyedik beteg meghalt, Rómában a járvány csúcán naponta kétezren hunytak el.⁹ Galénosz, minden idők egyik legkitűnőbb orvosa kortársként írta le a betegség lefolyását:¹⁰ Magas lázzal, hasmenéssel és torokfájással kezdődött, majd a kilencedik napon gennyes kiütések lepték el a bőrt, az arcot sem kímélve.¹¹

A háborúk, a járvány, a fellépő gazdasági nehézségek mellé politikai bizonytalanság is társult. Marcus Aureliust fia, Commodus császár követte a trónon, aki kevésbé volt alkalmas arra, hogy kiutat mutasson a sokfelől fenyegető krízisből. Már ötéves korától császárnak nevelték, és ez valószínűleg nem tett jót a személyiségfejlődésének. Az erejéről és bátorságáról híres Herkules szerepében, félistenként tetszelgett. A nehézségekkel küszködő államkincstárat sem kímélve vásárolta meg népszerűségét a nép körében, római módon, kenyérral és cirkuszi játékokkal. A szenátorokat viszont kíméletlenül megadóztatta, és a császári katonai testőrség parancsnokának, a *praefectus praetorió*nak a hatalmát is jócskán kibővítette, amit az elit tagjai szintén nem néztek jó szemmel. Persze a nyilvánosság előtt ugyanezek a szenátorok csatlakoztak a leghangosabban a császárt napistenként ünneplők tömegéhez.

⁶ Pl. *Resp.* 2.56–58.375a–d; 6.180–181.484a–d.

⁷ SHA *Verus* 8.1–2.

⁸ A járvány lakosságszámra gyakorolt hatásáról lásd GILLIAM 1961: 248–250.

⁹ Cass. Dio 72.14.3–4.

¹⁰ A Galénosz által a járványról írtakat összegyűjtötte HECKER 1835.

¹¹ A diagnózishoz lásd LITTMAN–LITTMAN 1973: 246.

Commodus szívesen lépett fel gladiátorként is, ugyan csak szűk körben, nem a nagy nyilvánosság előtt. Nem mintha ódzkodott volna a publikus megjelenéstől. Uralkodása utolsó éveiben az év összes hónapját magáról nevezte el, a légiók mind az ő nevét viselték, sőt még Rómát is Commodus boldog városának keresztelte át. Nem csoda, ha sokáig Caligula és Nero mellett a fékevesztett, zsarnok uralkodók között tartották számon. Egy érdeme azonban mégis volt. Bármilyen személyes hiányosságai és bűnei is voltak, államférfíui nagyságát mutatja, hogy jól ismerte fel az idők jelét. Elsőként értette meg, hogy a szenátori rend nem képes többé ellátni történelmi feladatát, a Római Birodalom kormányzását. Halála után a Birodalom válaszüton találta magát: az államot szétfeszíteni látszottak a belső és külső „entropikus” erők.

Felmerül a kérdés, milyen érdekek mentén dolgozott Ulpianus, illetve az őt körülvevő jurisztokratikus elit. Nem tartom idealizálónak azt a feltevélezt, hogy valóban állammentő szándék is vezette őket, nem csak szűk politikai önérdék. Egyrészt ezeket a részben már a provinciákból származó és a birodalom legmagasabb tisztségeit elérő bürokratákat éppen származásuk¹² miatt erős igazodási és megfelelési kényszer mozgathatta.¹³ Másrészt még mindannyian emlékezhetek a viszonylagos békét és prosperitást hozó *Pax Romana*¹⁴ időszakára. A római állami ideológia még Augustus császártól örökölte azon jellegzetességét, hogy az államon belüli nagy horderejű, akár katonai beavatkozásokat a béketeretetés, illetve a békefenntartás narratívájába kellett csomagolni.¹⁵ Ezen, új, provinciabeli elit számára nem nagyon volt alternatívája a Róma Birodalomnak. Az állam stabilitása így nemcsak politikai és intellektuális kihívás volt számukra, hanem húsbavágó egyéni érdek is.

A másik tényező, amellyel mindenképp számolnunk kell, a jurisztokratikus elit nagy politikai ellenlábasa, a katonaság volt. Nem véletlen, hogy Ulpianus is egy kisebb katonai lázadás áldozata lett a Kr. u. 220-as években¹⁶ a gyermek császár, Severus Alexander és anyja jelenlétében.¹⁷ Ulpianus és a katonaság, pontosabban a praetoriánus gárda közti

¹² Ulpianus származásához lásd KUNKEL 2001: 252.

¹³ Hasonlóképp értékel LEDLIE 1903: 17.

¹⁴ Ehhez lásd BRINGMANN 2009.

¹⁵ Ehhez lásd RICH 2009; LAVAN 2017.

¹⁶ A datáláshoz lásd BERTRAND-DAGENBACH 1990: 16.

¹⁷ Cass. Dio 80.2.4.

konfliktus hátterében a jogtudós rendteremtési törekvései állhattak.¹⁸ Rómában akkoriban előfordulhatott, hogy több napig elhúzódó utcai harcok folytak a gárda és a lakosság között.¹⁹ A praetoriánusok növekvő befolyását és az ehhez hasonló destruktív megnyilvánulásokat akarhatta Ulpianus a testőrség parancsnokaként, *praefectus praetorió*ként²⁰ visszaszorítani.²¹ A helyzet odáig fajult, hogy Ulpianus még saját *praefectus*-társait, Iulius Flavianust és Geminus Chrestust is kivégeztette.²² Maga az uralkodó is nagyban függött saját testőrsége kegyeitől. Ulpianus nem ok nélkül tekintette őket a szilárd állam egyik legfőbb korlátjának.

Mindezekon felül Ulpianust a Caracalla császár uralkodása idején megtapasztalt áldatlan állapotok is hajthatták, amikor belevágott az addig létező római joganyag egyfajta kodifikálásába. Abban az időszakban, amikor az akkor ismert világot egy olyan „szörnyeteg” uralta, akinek élete az emberi természet megcsúfolásaként hatott,²³ az emberi természet rendjét és szépségét az általa leginkább ismert eszközzel, a jog segítségével kívánta helyreállítani. Ezt az időszakot, amikor nem terhelte a politikai aktivitás ódiума, jogi, tudományos munkának szentelte. A joganyag egységesítésével olyan művet kívánt alkotni, amely egyszerre funkcionál törvénykönyvként és bibliaként: a jog eszközeivel, a vallás szerepében, az állam üdve érdekében dolgozott. Érdemes vele egy kicsit közelebbről megismerkednünk.

Ulpianus, a reformer

A nagy idők mindig megtalálják a maguk nagy emberét. A mi esetünkben ez a nagy ember a távoli Türosz városából, Föníciából érkezett.²⁴ Annak ellenére, hogy kétségtelenül minden idők egyik legnagyobb jogászáról van szó, még teljes nevét sem ismerjük biztosan. Talán egy Rómától észak-keletre fekvő villa romjai között megtalált ólomvezetéken szerepel egye-

¹⁸ Howe 1942: 75; PFLAUM 1960–1961: II, 762skk; KUNKEL 1967: 245–254; SYME 1979: 800sk; SYME 1991: 216sk. Ulpianusról és munkásságáról lásd még ZWALVE 1998.

¹⁹ Lásd SÜNSKES THOMPSON 1990: 41, 81–83.

²⁰ Lásd CROOK 1975: 79.

²¹ BREMER 1868: 71skk.

²² BLOIS 2003: 135–139.

²³ Így a források is, lásd Cass. Dio 78.22.3; Hdn. 4.9.

²⁴ Primér forrás is megerősíti ezt: Ulp. 1 *de cens.* D. 50.15.1pr.

dül a teljes neve. Mindenesetre a forrásokból Ulpianusként ismerjük.²⁵ De onnan elég gazdagon: a mintegy háromszáz évvel halála után uralkodó nagy keletrómai császár, Iustinianus törvényművének harmada Ulpianustól származik.²⁶ Óriási befolyása a későbbi korok jogfejlődésére főleg ennek az áthagyományozódásnak köszönhető. Az utókor e terjedelmes, tőle származó szövegmasszában mindig megtalálta azt, amire éppen szüksége volt. A középkorban többek között azért a kijelentéséért ünnepezték, miszerint a császár fel van oldozva a törvények alól. Ulpianus pályája csúcán a birodalom második embere volt,²⁷ ami az akkori római viszonyok között is elképesztő karriernek számított. Volt, aki az emberi jogok úttörőjét látta meg benne, nekünk azonban legfőképp azért fontos, mert ő volt az, aki a jogot a jó élet iránytűjeként próbálta meg beállítani.

Ulpianus mesterterve a birodalom megszilárdítására két fő pilléren nyugodott. Az első egy roppant horderejű, de alkalmi aktus volt, a római polgárjog kiterjesztése. Előkészítő munkálatai nyomán²⁸ Caracalla a birodalom szinte minden alattvalójának megadta az oly áhított római polgárjogot. Bármilyen furcsa is ez mai szemmel, de a császári rendelet kiadása, azaz Kr. u. 212 előtt a hatalmas állam lakosainak csak egy kis töredéke volt római polgár. A polgárjog számos előnnyel és kedvezménnyel járt, ezért nem csoda, hogy sokan törekedtek a megszerzésére. Most hirtelen, mondhatni egy csapásra mindenkinek ölébe hullt e kegy. A rossz nyelvek már akkoriban is azt rebesgették,²⁹ hogy a polgárjog kiterjesztésének valós oka az adófizetők számának növelése volt. A római állam különösen a hagyatékok után kivetett adóból remélhetett komolyabb bevételeket. Bármilyen nehéz anyagi helyzetben is volt a kincstár akkoriban, kicsi a valószínűsége, hogy ez lett volna az *edictum* kibocsátásának egyetlen oka. Az új polgárok tömege nem volt különösebben gazdag, ráadásul a polgárjog megadása csökkentette az érdeklődést a katonai szolgálat iránt. A légiókban töltött évek után, a leszereléskor a veteránok ugyanis megkapták a római polgárjogot, ami minden bizonnyal nagy súllyal esett latba e veszélyes foglalkozás választásakor. A polgárjog feltételek nélküli megadása bizonyosan csökkentette a provinciák lakóinak harci kedvét. Mindezzért joggal gondolhatjuk úgy, hogy Ulpianus céljai elsősorban

²⁵ Ulpianus életéhez lásd HONORÉ 1982: 1–36.

²⁶ Ulpianus munkásságáról lásd ZWALVE 1998.

²⁷ BREMER 1868: 71–75.

²⁸ Ulpianus maga ekként számol be a császári rendeletről: Ulp. 22 *ad ed.* D. 1.5.17.

²⁹ Lásd például Cass. Dio 78.9; 79.9.5.

nem anyagi vagy katonai természetűek voltak. Sokkal inkább annak a feltartóztathatatlan változásnak a bölcs felismeréséből származott, hogy a Római Birodalom többé már nem csak a rómaiaké. A gallok, a hispánok, a lusitánok, a numídiiaiak, a trákok, a szírek, az egyiptomiak és a hatalmas birodalom valamennyi népe legalább annyira magáénak érezhette a birodalmat, mint az azt alapító rómaiak. Az egykori kis, mocsaras város világbirodalomná, a világ urává vált. A birodalomnak pedig nemcsak alattvalókra, hanem polgárookra volt szüksége, ha a kor kihívásainak meg akart felelni.

Persze nem elég jogilag, egyik napról a másikra egy népet kreálni a polgárjog kiterjesztésével. Szellemi közösséget is kell teremteni. Jól tudta ezt Ulpianus is, és éppen ez magyarázza birodalommentő tervének másik, sokkal fontosabb részét. Úgy vélte, hogy a rengeteg különféle etnikumú, nyelvű, vallású és bőrszínű újdonsült polgárból a jog segítségével fog egységes népet, egységes lelki-szellemi közösséget formálni. Ezért politikai félreállítás idején, mintegy hat év alatt átfésülte és egységesítette a római jog lényegében teljes anyagát. Ez javarészt a korábban élő jogtudósok műveinek egybeolvasását, a korszerűtlenné vált megoldások kigyomlálását, az egyes vitás nézetek megoldását és a joganyag továbbfejlesztését jelentette. Ezzel a roppant egységesítő munkával előfutára volt azoknak a kodifikációknak, amelyek Iustinianus császár grandiózus törvénytövéiben csúcsoodtak ki, és ahonnan aztán lényegében az európai kontinens jogrendszerei kifejlődtek. A világbirodalomnak tehát világpolgárookra volt szüksége. A világpolgárokat pedig a mindenkire egységesen érvényes, univerzális jog teremti meg.³⁰

Bármennyire is közösségteremtő a jog, Ulpianus nem számíthatott arra, hogy a technikai szabályok önmagukban egységbe forrasztják a polgárokat. Mégis szeme előtt lebeghetett Róma egyik újraalapításának mondája. Történt ugyanis még az archaikus Rómában, hogy a nép, a plebejusok elhagyták a várost,³¹ és az Aventinus szent hegyére³² vonultak. Csak akkor csillapodtak le a kedélyek, amikor a patriciusok megígérték, hogy törvénytövében rögzítik az alapvető jogokat és kötelezettségeket.

³⁰ A polgárjog kiterjesztése és a korábbi joganyag egységesítése magával hozta a császári jogalkotás szerepének megnövekedését is. E centralizáció vélhetően egybeesett Ulpianus szándékaival is. Ehhez lásd HUMFRESS 2013: 37.

³¹ Ez volt az úgynevezett *secessiók* közül a második, lásd Liv. 3.50–54; Dion. Hal. 11.43–44; Flor. 1.17; [Aur. Vict.] *De vir. ill.* 21.

³² Liv. 2.32.

Ez a törvénytű lett a híres tizenkét táblás törvény, minden jog forrása, amelyet még Cicero iskolás éveiben is kívülről bemagoltattak a római ifjakkal. Szóval a rómaiak számára a jog valamiképp az egységes államot jelentette, azt az osztályok közötti egyetértést, amelyet leginkább Concordia istennőnek a Forum Romanum nyugati végében emelt temploma testesített meg. Ulpianus is erre az egyetértésre vágyott a jog segítségével. Mély emberismerete azonban azt súgta számára, hogy annak a jognak, amely a Római Birodalom sokféle népének egységét kívánja megteremteni, nem egyszerűen politikai és gazdasági érdekek közözenek kell lennie. Ennek a jognak egyben az állam legfőbb vallásának szerepét is be kell töltenie!

A jognak ezért a vallás helyébe kellett lépnie. Le kellett váltani a már rég elfeledett ősi hatalmakat, a tavasz istennőjét, Florát, az erdők istenét, Silvanust, a jövőt álmunkban megsúgó Faunust. De a közömbösség elnémította már a görögökkel közössé vált Iuppiter mennydörgő szavát is, a szerelem istennőjét, Iunót és Marsot, a háború urát. A korszakra divatba jött misztériumvallások titkos szentélyeibe csak a kiválasztottak nyerhettek betekintést. A Napot, Holdat és csillagokat igazgató Isis és a szakállas, a városoknak gabonát hozó Serapis nem lehetett a tömegek istene. A szűk kétszáz évvel később diadalmaskodó és minden más kultuszt véres kézzel kiirtó kereszténység ekkor még nem volt elég erős. Krisztus hívei egy kis, lázongó nép fanatikus szektájaként nem vontak magukra túl nagy figyelmet. Messze volt még az az idő, amikor majd Kr. u. 533-ban Iustinianus császár nagy törvénykönyvét a mi urunk, Jézus Krisztus nevében hirdeti ki. Ulpianus vallása minden római polgár vallása kívánt lenni, etnikumra, nemre, nyelvre való tekintet nélkül. Igazi államvallás, amely a Római Birodalom számtalan lakosát egy erős, spirituális kötelékkel fogja össze, amely megteremti a civil kurázsi, a józan ész, az igazságosság és méltányosság uralmát az oly különböző alattvalók között.

Ha a jog a vallás, a jogászok papok. Ulpianus komolyan vette a szerepét. Büszkén vallja tankönyvében, hogy a jogászokat okkal hívják papoknak, akik az igazság istenét szolgálják, akik tudják, hogy mi a jó és a méltányos, akik elhatárolják a jót a rossztól, és meghatározzák, hogy mi a jogos és jogtalan. De a jogász-papok nem állnak meg itt. A rájuk bízott polgároknak felkeltik a vágyat a jó iránt a büntetéssel való fenyegetés vagy jutalmazás révén. A jog papjai a valóban igaz életvezetést kínálják, nem a talmit, hamisat. Ulpianus vallása talán az első nagy racionális ateista kísérlet az emberi együttélés alapjainak meghatározására. És mindezt az akkori világ legnagyobb és leghatalmasabb államában,

a Római Birodalomban. Hátborzongató akár csak eljátszani a gondolattal, hogy mi lett volna akkor, ha kísérlete sikerül. Ha a józan ész, a társadalmi érdekek racionális kiegyenlítése, az átlátható és igazolható okfejtésen alapuló jogi vallás megerősödött volna, és elterjedt volna a birodalomban. Ha emiatt nincs kereszténység és „sötét” középkor, és érdeklődés hiányában elmarad a felvilágosodás.

Ami az érdekcsoportok közti, az államevolúciót hajtó konfliktusokat illeti, Ulpianus fejében persze meg sem fordult, hogy nagyratörő terveit épp egy kis zsidó szektától meg a nőktől kellene féltetnie. Több fejtörést okozott neki az egyre zabolátlanabbá váló katonaság, különösen annak elit alakulata, a praetoriánus gárda. Ez a császári testőrség már évtizedek óta minden palotaforradalomban szerepet vállalt, egy ízben még a császárt is ők adták Macrinus személyében. Annak ellenére, hogy korábban ők voltak a valódi rómaiság letéteményesei, a főníciai Ulpianus szemében már nem voltak eléggé rómaiak. Amikor a praetoriánusok parancsnokává vált, legfőbb célja e katonai testület hatalmának és befolyásának korlátozása volt.³³ Tudta ezt a gárda is, és Ulpianust a tizenhárom éves³⁴ császár, Severus Alexander és anyja, a császárné szeme előtt szűrték le.

Ulpianusnak egyrésztől látványos karriert, másrészt nehéz, szinte megoldhatatlan feladatokat adott a sors. Ha legfőbb céljai a birodalom megszilárdításával kapcsolatban kudarcot is vallottak, és embert próbáló kísérlete a római jog egységesítésére és egyfajta civil vallássá tételére félre is siklott, műve mégis halhatatlanná tette. Ha számba kellene vennünk, mely személyiségek gyakorolták a legnagyobb hatást az emberiség történetére, Mohamed, Jézus Krisztus, Nagy Sándor, Napóleon és Hitler mellett nem szabadna róla sem megfeledkeznünk. Ha ő és jogi munkája nincs, a ma ismert jog biztosan egészen másképp nézne ki.³⁵ Mint ahogy az sokszor lenni szokott, a politikai, szakmai karrier kényszerű megtorpanása tette lehetővé, hogy a gyakorló jogász és állami hivatalnok szerepe mögül előbújjon a jogtudós író. A modern kontinentális jogot formáló nagy műveit, a *praetori* hirdetményekhez, *edictum*-okhoz és a korábbi jogtudósok műveihez fűzött kommentárjait Ulpianus

³³ JÖRS 1905: 1438. hasáb; KRÜGER 1888: 215; WENGER 1953: 519.

³⁴ Ez azt feltételezi, hogy a gyilkos merénylet Kr. u. 223-ban történt. Lásd *The Oxyrhynchus Papyri* 1966: 102–104, Papyrus No. 2565. Ennek felülvizsgálatát tárgyalja MODRZEJEWSKI–ZAWADZKI 1967; lásd még HONORÉ 1982: 8, 40–41. Mások szerint csak Kr. u. 228-ban került erre sor. Lásd JÖRS 1905: 1438. hasáb; KRÜGER 1888: 215; WENGER 1953: 519; HONORÉ 1962: 166, 207.

³⁵ FRIER 1984: 856.

a politikai mellőzöttség éveiben, Kr. u. 213 és 217 között alkotta meg. Mindössze öt év alatt megváltoztatta a világot! Sok író álmodik erről, de csak keveseknek sikerült. Ulpianus e sorsfordító években 220 könyvet írt. Még ha tekintetbe vesszük is, hogy az akkori könyvek sokkal rövidebbek voltak a maiaknál, óriási munka volt ez. Lázás elhivatottság és tenni akarás kellett hozzá. *Corrector rei publicae*ként, az állam reformátoraként meg kellett mentenie a Birodalmat! Mindez a munka száraz nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy Ulpianus hetente írt meg egy könyvet,³⁶ ami akkor nagyjából tizenkétezer szót, a mai kiadói szokások szerint mintegy harminc gépelt oldalt jelentett.

A jogászoknak tehát van mit köszönniük Ulpianusnak. E tanulmány annak bizonyítéka, hogy nem csak jogászok okulhatnak munkáiból. Sokat tanulhatunk Ulpianustól arról, hogy miképp képzei el a jó polgárt egy humánus, racionalista államreformer. Olyan életet kínál ugyanis, amely nemcsak magunknak értelmes és kényelmes, hanem amely révén államunk is felvirágozhat. Ulpianus életvezetési tanácsait természetesen nem direkt módon adta, mint a mai boldogulást ígérő bestsellerek, hanem jogászai szakvéleményeiből, megjegyzéseiből olvashatók ki.

Hogy félreértés ne essék, fontos tisztáznunk, milyen tanácsokról van szó. Ulpianus minden bizonnyal sokat merített a sztoából, kora egyik vezető filozófiai áramlatából. Mégsem várhatunk tőle érzelemkezelési technikákat és a manapság oly divatos ötpercnyi bölcsességeket. Ulpianus üzenete a sztoa tanítása nélkül többnyire értelmezhetetlen lenne, de mégsem tekinthetjük őt a sztoikus tanok egyszerű szócsövének. Nem fogunk nála találni semmit a napi lelkiismeret-vizsgálatról, a *memento mori*, a halálra emlékezés főszabályáról³⁷ vagy a sors elfogadásáról, az *amor fatiri*.³⁸ Ulpianus nem írja elő számunkra a *premeditatio malorumot*,³⁹ azaz hogy minduntalan arra gondoljunk, milyen rossz dolog eshet meg velünk. Számára a saját magunkat ámtító egó sem ellenség,⁴⁰ és nem vallja, hogy az akadály maga az út.⁴¹ Persze mindez talán nagyon mélyen valahol ott rejtőzik jogi szakvéleményei mögött, bölcsességének igazi értékét mégsem ezek a kölcsönvett jótanácsok adják. Ha jobban belegondolunk, ezek

³⁶ HONORÉ 1982: 160.

³⁷ Sen. *Ep.* 101.7–8.

³⁸ Epict. *Ench.* 8.

³⁹ Sen. *Tranq.* 13.3.

⁴⁰ Diog. Laert. 7.23.

⁴¹ M. Aur. *Med.* 5.20.

a manapság a sikerkönyvekben és sztoikus blogokon pontokba szedett sztoikus iránymutatások pusztán külső, formai segítséget nyújtanak. Nem azt mondják meg, hogy mit tegyünk, hanem azt, hogy hogyan tegyük. Épp ennek a belső ürességnek köszönhetik egyetemességüket, hogy időtől és helytől függetlenül ma is hasznos tippeknek látszanak. A jog ezzel szemben sok mindenre jó, de erre biztos nem. A joghoz azért fordulunk, hogy valóban eldöntse, melyik a helyes út. A jogtól nem konfliktuskezelési technikákat várunk, hanem világos, konkrét válaszokat. Hogy ezt tegyük, vagy azt. Köznevetség tárgya lenne az a bíró, aki kezét széttárva így szólna: nem tudom, hogy a vádlott bűnös vagy ártatlan-e, vagy hogy a felperesnek vagy az alperesnek van-e igaza. A jognak érdemben döntenie kell. Ezért jó Ulpianus is, mert tartalmi válaszokat ad. Azt nyújtja, amire manapság, amikor igen nagy a hajlam arra, hogy elkenjük a dolgokat, vagy kerüljük a világos választásokat, oly nagy szükség van: megmondja, melyik utat válasszuk, és melyiket kerüljük. Ez az ő igazi, nem hamis filozófiája.

Persze az igazság könyveiből is lehet hamisan prédikálni. Ulpianus ránk maradt életműve elég gazdag ahhoz, hogy mindenki azt értse ki belőle, amit akar. Az én olvasatom is merőben egyéni és esetleges, de hogy ne kerteljek tovább, röviden az alábbi kilenc parancsolatban foglalom össze az államreform egyéni életvezetésre vonatkozó alaptételeit:

- Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat, és mindenkinek add meg a magáét!⁴²
- Bízz a sorsban, de tedd meg, ami tőled telik!⁴³
- Legyenek olyan dolgok, amelyeket másoknak megengedsz, de magadnak nem!⁴⁴
- A nők előtt őrizd meg a férfiúi méltóságot, de ne húzz ujjat velük!⁴⁵
- Hallgass a szívedre, ha nincs időd átgondolni a dolgokat!⁴⁶
- Ne hagyd magad ajándékokkal lekenyerezni!⁴⁷
- Amit lélekben egyszer elengedtél, soha vissza ne kívánd!⁴⁸

⁴² Ulp. 1 *reg.* D. 1.1.10.1.

⁴³ Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.9.1.

⁴⁴ Ulp. 29 *ad ed.* D. 15.1.9.7; Ulp. 13 *ad ed.* D. 4.8.21.11.

⁴⁵ Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1; Scaev. 7 *dig.* D. 18.3.8; Paul. 1 *decr.* D. 4.4.38pr.

⁴⁶ Alf. 5 *dig. a paulo epít.* D. 19.2.31.

⁴⁷ Ulp. 1 *de off. procons.* D. 1.16.6.3.

⁴⁸ Ulp. 38 *ad ed.* D. 13.1.10pr–12.1.

- Ha üzletelsz, nyugodtan trükközhetsz, de csalnod tilos!⁴⁹
- Ne félj a szellemektől!⁵⁰

**Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat,
és mindenkinek add meg a magáét!**

Ulpianus úgy tartotta, hogy a jog legfőbb előírásai⁵¹ összefoglalhatók az alábbi hármas parancsban: *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*⁵² Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat, és mindenkinek add meg a magáét!

Ha jól belegondolunk, ebben minden benne van, amivel a jog segítséget nyújthat a helyes élethez. Persze, ha az alapelveket⁵³ minden esetben könnyen értelmezni lehetne a mindennapi élet konkrét helyzeteiben, további tanácsokra szükség sem lenne. Ami miatt nem így van, az az, hogy Ulpianus vélhetően komolyan gondolta, hogy az egész joganyagot át kell hatnia ennek a hármas parancsnak. Így a legkülönfélébb élethelyzetekben értelmezte újra és újra, mit jelentenek az adott körülmények között ezek a hangzatos, de egyben életidegen intelmek. Hogy ez hogyan történik, és milyen sikerrel jár, a későbbiekben részletesen látni fogjuk. Az már most, első olvasatra feltűnhetett, hogy e triász második két eleme elég könnyen a jog és az igazságosságra törekvő állami szabályozás világához köthető, egyetemes parancs.⁵⁴ A „ne sérts meg másokat” és a „mindenkinek add meg a magáét” elvei kortól és helytől függetlenül többször is feltűnnek az emberiség történelmében.⁵⁵ Az utóbbi számos helyen előfordul, találkozhatunk vele Luther műveiben és egy Bach-kantáta címeként is, de talán leghátborzongatóbb módon a buchenwaldi koncentrációs tábor egyik vaskapuján olvashatjuk. Ott úgy helyezték el, hogy belülről, a mindennapi szemlére felsorakozó foglyok könnyen elolvashassák: „*Jedem das Seine*”, azaz „mindenkinek a magáét”. Akinek van hozzá gusztusa, Marcel Zech német politikus ringó háján is kibetűzheti ezt gót betűs

⁴⁹ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4; Ulp. 48 *ad sab.* D. 45.1.36; Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.3.1.2; Ulp. 31 *ad ed.* D. 17.1.6.7.

⁵⁰ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

⁵¹ Maximaként hivatkozik rájuk SANDARS 1934: Inst 1 1 3.

⁵² Ulp. 1 *reg.* D. 1.1.10.1.

⁵³ Alapelvekként fordítja a *praecepta* kifejezést WATSON 1985: D.1.1.10.1.

⁵⁴ Lásd DIESSELHORST 1985: 185.

⁵⁵ MANTHE 1997: 25–26.

tetoválásként.⁵⁶ Mindenesetre a károkozástól való tartózkodás és adóságaink törlesztése ma is könnyen összekapcsolható a jog világgával. Nem így az „élj tisztességesen!” parancsa. Mi köze van a jognak ahhoz, hogy hogyan élek, ha egyébként betartom a törvényeket? Miért épp tisztességesen éljek, és ne inkább boldogan? Egyáltalán mi a tisztesség?

Nyilván a tisztesség teljesen mást jelentett az ókori Rómában, mint manapság. Főleg azért, mert az antik Róma úgynevezett szegyenkultúra volt, szemben a mai, keresztény hatásra inkább még mindig bűnkultúrának tartható európai kultúránkkal. A kettő közti különbség egészen nyilvánvaló. A szegyen az egyénen kívüli, külső dolog, a közösség bélyegzi meg azokat a tagjait, akik megszegik bizonyos normáit. Ezzel szemben a bűn kultúrája egyéni, belső vívódáson alapszik. Ez utóbbi esetben a normákat előíró tekintélyt az egyén belső tényezővé alakítja át, az előbbinél pedig külső fórum szankcionálja a hibás magatartásokat. Ebből kifolyólag a „tisztességesen élni” római parancsa nem egyszerűen életvezetési bölcsesség volt, hanem húsbavágóan fontos kötelezettség. Aki nem viselkedett tisztességesen, és megbélyegzetté, mondjuk infámissá vált, az kikerült az őt addig véd- és érdekszövetségként megtartó közösség hálójából. Nem közösködtek, nem tárgyaltak és nem üzleteltek vele, mintha polgárként láthatatlanná vált volna. Nagy volt a tétje tehát, hogy egy római polgár követte-e Ulpianus jogi véleményekbe csomagolt életvezetési tippjeit. Természetesen ezek a tanácsok nem tartalmaztak konkrét technikákat, „lelki gyakorlatokat”, mint a manapság oly divatos, sztoikus filozófiára épülő életmódkönyvek. Ugyan Ulpianus válaszai mögött sokszor felsejlik a sztoa egy-egy tanítása,⁵⁷ az ő nézőpontja mégis inkább külső volt. Elsősorban arra kereste a választ, hogy hogyan terelhetjük az embereket a helyes élet irányába a jutalmazás és büntetés eszközeivel. Mégis ezeket a mércéket könnyen alkalmazhatjuk mai életviszonyainkra és döntési helyzetekre, anélkül, hogy mindenféle spirituális technikákat kellene elsajátítanunk. A válaszokat megkaphatjuk tehát Ulpianustól, de a módszereket nem. Másrészt a jó élet lényegében csak eszköz volt Ulpianus számára egy sokkal nagyobb cél, a jó állam megteremtése érdekében. Úgy tartotta, hogy egy állam csak akkor lehet jó, ha benne a polgárok jó életet élnek. Márpedig, mint láttuk, a külső

⁵⁶ A politikust a tetoválás közszemlére tétele miatt felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, lásd: <https://24.hu/kulfold/2015/12/22/hat-honap-felfuggesztettet-kapott-tetovalasaert-a-naci-politikus/>.

⁵⁷ WINKEL 1988: 669–672; WOLLSCHLÄGER 1985: 49–50.

és belső viszályok és válságok által sújtott Római Birodalomra ráfért, hogy ismét jó állam legyen.

Lépjünk tovább, és lássuk, milyen konkrét életvezetési tanácsokkal szolgált a nagy államreformer!

Bízz a sorsban, de tedd meg, ami tőled telik!

Ulpianus ideális embere nem a sors passzív elszenvedője, hanem lehetőség szerint alakítani kívánja a környezetét. Tisztában van vele, hogy emberi képességei, erőfeszítései határosak, és tiszteletben is tartja ezeket a határokat, de ezeken belül felelős azért, hogy megtegye mindazt, ami rajta áll egy adott helyzetben. Nézzünk egy esetet, ahol ez a proaktivitás és egyéni felelősség hangsúlyosan megjelenik!

„Is autem qui negotiorum gestorum agit non solum si effectum habuit negotium quod gessit, actione ista utetur, sed sufficit, si utiliter gessit, etsi effectum non habuit negotium. Et ideo si insulam fulsit vel servum aegrum curavit, etiamsi insula exusta est vel servus obit, aget negotiorum gestorum: idque et Labeo probat.

Sed ut Celsus refert, Proculus apud eum notat non semper debere dari. Quid enim si eam insulam fulsit, quam dominus quasi inpar sumptui deliquerit vel quam sibi necessariam non putavit? Oneravit, inquit, dominum secundum Labeonis sententiam, cum unicuique liceat et damni infecti nomine rem derelinquere.

Sed istam sententiam Celsus eleganter deridet: is enim negotiorum gestorum, inquit, habet actionem, qui utiliter negotia gessit: non autem utiliter negotia gerit, qui rem non necessariam vel quae oneratura est patrem familias adgreditur.

Iuxta hoc est et, quod Iulianus scribit, eum qui insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, habere negotiorum gestorum actionem, si utiliter hoc faceret, licet eventus non sit secutus.

Ego quaero: quid si putavit se utiliter facere, sed patri familias non expediebat? Dico hunc non habiturum negotiorum gestorum actionem: ut enim eventum non spectamus, debet utiliter esse coeptum.”

„Az pedig, aki a megbízás nélküli ügyvitel keresetével perel, nemcsak akkor ér cél t a keresettel, ha eredményes volt az az ügy, amit intézett, hanem elegendő az is, ha célravezetően cselekedett, jóllehet az ügy mégsem lett eredményes. Ha tehát egy bérházat megtámasztott, vagy egy

beteg rabszolgát meggyógyított, jóllehet a bérház leégett vagy a rabszolga elhunyt, megkapja a keresetet, ahogy ezt Labeo is véli.

Azonban Celsus beszámol róla, hogy Proculus Labeo véleményéhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a kereset nem mindig jár. Mi van akkor, ha olyan bérházat támaszt meg, amelyet a tulajdonos a költségek elkerülése érdekében elhagyott, vagy amelyről úgy vélte, hogy nincs rá szüksége? Proculus szerint Labeo véleménye alapján az ügyvivő megterhelhette a tulajdonost, pedig mindenkinek jogában áll, hogy dolgát elhagyja, és ezzel a kárral fenyegető ingatlan miatt fizetendő biztosíték adását elkerülje.

De ezt a véleményt Celsus elegánsan nevetségessé teszi: ugyanis az kap a megbízás nélküli ügyviteléből eredően keresetet, mondja, aki az ügyet hasznosan végezte. Az pedig nem vitte az ügyet hasznosan, aki felesleges dolgot intézett el, vagy aki a *pater familias*-nak hátrányt okoz.

Közel áll ehhez az, amit Iulianus ír, hogy az, aki a bérházat megtámasztja vagy a beteg rabszolgát ápolja, megkapja költségei megtérítésére a keresetet, ha hasznosan cselekedett, jóllehet az eredmény nem következett be.

Én azt kérdezem: mi van akkor, ha az ügyvivő magáról úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik, de az még sincs a *pater familias* hasznára? Azt mondom, hogy ez nem kapja meg a megbízás nélküli ügyvitel keresetét. Ha ugyanis az eredménytől eltekintünk, az ügyletet legalább hasznosan kell megkezdeni.”

A D. 3.5.9.1-ből nem derül ki egyértelműen, hogy Celsus miképp viszonyul Labeo álláspontjához, azaz megadná-e az *actiót* akkor, ha a cselekmény célszerű és elégséges is volt, az eredmény egy külső ok miatt azonban mégis elmaradt. Valószínű, hogy Celsus számára az volt a mérvadó, hogy a cselekményt egy gondos családapa is megtette volna-e, és az eredmény is bekövetkezett. Legalábbis Ulpianus *iuxta hoc est* kitétele alapján ez a következtetés megengedhetőnek tűnik. Iulianus nézete⁵⁸ – e szófordulat szerint – közel állt Celsuséhoz.⁵⁹ Azaz Iulianus valószínűleg elfogadta Celsus objektív mértékét a hasznosság megítélése szempontjából.⁶⁰ Ehhez azonban hozzáfűzte, hogy az *actio* akkor is jár, ha az eredmény nem következett be. Ebből a *contrario* következik, hogy Celsus csak az eredményes és az objektíve hasznos ügyvitelt ismerte el.

⁵⁸ Iulianus álláspontjáról lásd BENKE 1988: 614.

⁵⁹ USSANI 1987: 145 szerint Ulpianus mind Celsus, mind Iulianus munkásságát kiválóan ismerte.

⁶⁰ Iulianus a D. 45.1.91.3-ban is csatlakozik Celsus véleményéhez.

Iulianus ezzel szemben jogosnak tartotta azon ügyvivő igényét is, aki objektíve hasznosan és célszerűen, de nem elégséges módon, azaz nem eredményesen járt el.⁶¹ Álláspontja egyrészt abban különbözik Labeoétól, hogy az *utiliter* kifejezést „objektíve hasznosan” értelemben használta, míg Labeo csak „eredményesen”-t értett rajta. Iulianus tehát elfogadta Labeo azon álláspontját, hogy a kívánt hatás megléte nem döntő jelentőségű a kereset megadása szempontjából. Míg azonban Labeo elvárta, hogy az ügyvivő cselekménye eredményes legyen – noha ezen eredmény később más, független okból kifolyólag meghiúsult –, addig Iulianus számára elegendő volt, ha a cselekmény az ügy urának objektív megítélése alapján hasznos lehetett volna, azonban a haszon realizálódása a cselekmény eredménytelensége miatt maradt el. E véleménykülönbséget jól jelzi a két jogtudós véleményének bemutatásakor használt kifejezések, az *effectus* és az *eventus* különbözősége. Iulianus nézete Proculus álláspontjától annyiban tér el, hogy – Celsushoz hasonlóan – a hasznosságot nem szubjektív, hanem objektív nézőpont szerint ítélte meg.⁶² Azaz a ténylegest, az objektíve megragadhatót előnyben részesítette a szubjektív értéktételekkel szemben.⁶³

Úgy tűnik, hogy Ulpianus alapvetően egyetértett Iulianus felfogásával, azt csupán egyetlen vonatkozásában fejlesztette tovább.⁶⁴ Mi van akkor, kérdezi Ulpianus, ha az ügyvivő szubjektíve úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik,⁶⁵ cselekménye objektíve mégsem volt hasznos? Azaz az ügyvitel hasznosságának szubjektív és objektív megítélésének kérdése nála

⁶¹ A ténylegességet, azaz az eredmény valóságos bekövetkeztét Iulianus – többek között Sen. *Ep.* 124.6 alapján – igen fontosnak tartotta, és más jogtudósokhoz képest többet hivatkozik rá. Lásd MAYER-MALY 1974: 227.

⁶² Az objektív nézőpont felel meg inkább a közérdeknek. Iulianus az *utilitas publicat* más helyütt is szembeállította a döntés észszerűségével, a *ratio disputendiv*el. Lásd például Iul. 86 *dig.* D. 9.2.51. Vö. Cic. *De or.* 32.113; Cic. *Part. or.* 23.78. A *ratio disputendi* vonatkozásában lásd STEIN 1966: 95; ANKUM 1995: 23. Iulianus bizonyos esetekben tudatosan el kíván térni az érvelés dialektikus logikájától, hogy a társadalmi-gazdasági valóságot figyelembe vehesse. Vö. NAVARRA 2002: 21.

⁶³ USSANI 1987: 105.

⁶⁴ Az *ego quero* fordulat BESELER 1930: 173 szerint interpolációgyanús, mert a jogi kérdést véleménye szerint Ulpianus egyszer már a fragmentum elején Labeo véleményével megválaszolta. Finazzi szerint ez a megoldás megfelel a rómaiak argumentációs technikájának. Lásd FINAZZI 2003: 534. Azonban, mint korábban láttuk, nincs szó keretes szerkezetéről, Ulpianus egy fejlődési ívet rajzolt fel.

⁶⁵ BABUSIAUX 2006: 257–258 szerint a késő klasszikus jogtudósok a fél akaratának megfejtésére egy, az érvelési technikák sokféleségén alapuló, sajátlagos módszert fejlesztettek ki.

nem az ügy ura objektív nézőpontjából vetődik fel, hanem az ügyvivő szempontjából.⁶⁶ Az ügyvitel hasznosságának megítélésekor nem az ügy urának *ex post*, objektív nézőpontját veszi figyelembe, hanem az ügyvivő *ex ante*⁶⁷ nézőpontját.⁶⁸ Szerinte nem azt kell vizsgálni, hogy vajon az ügyvitel az ügy urának objektíve hasznos volt-e,⁶⁹ hanem azt, hogy az ügyvivő objektív szempontok alapján vélhette-e úgy, hogy beavatkozása az ügy ura érdekeinek megfelelő.⁷⁰ Ulpianus szerint az ügyvitelnek nem kell eredményesnek⁷¹ lennie, azonban az ügyvitel megkezdésekor,⁷² *ex ante*, objektíve hasznosnak, valamint célravezetőnek és elégségesnek kell tünnie ahhoz, hogy a keresetet megadják.⁷³ Ulpianus úgy alakítja tehát a jogi ösztönzőt, a keresetet, hogy azzal csak az tudjon élni, aki cselekményét az adott helyzetben a lehető leghatékonyabban és hasznosan végezte.

⁶⁶ Az *ex ante* és az *ex post* nézőpont megkülönböztetésének jelentőségét hangsúlyozza FINAZZI 2003: 527.

⁶⁷ Ulpianus az *ex ante* nézőpont mellett foglal állást itt is: Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.11.2.

⁶⁸ Harke szerint az *utilitas* megítélésének időpontja jelentős dogmatikai kérdés, hiszen például az eredményből, illetve annak elmaradásából könnyen kikövetkeztethető az ügyvitel idegen jellege. Lásd HARKE 2007: 13. FINAZZI 2003: 532 szerint az *ex ante* nézőpont bevezetése Celsushoz kötődik. Lásd továbbá VOCI 1990: 98.

⁶⁹ Az ügy urának szubjektív megítélésétől való elszakadást elősegíthette, hogy idővel elkopott az a követelmény, hogy a *gestor* jól ismerje azt a személyt, akinek az érdekében beavatkozott. E szoros ismeretségre utal még: Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.5.8; Pap. 2 *resp.* D. 3.5.30.2; Paul. 4 *quaest.* D. 3.5.35. Lásd továbbá SEILER 1968: 38–46. Az ügyvitel hasznosságát előfeltételként tételezi Bergmann is, lásd BERGMANN 2010: 319; lásd a régebbi irodalomból LAUTERBACH 1707: 3, 5, 21; VOET 1704: ad D. 3.5.10.

⁷⁰ Az *ex ante* nézőpont fontosságát növeli, hogy számos szerző szerint a már megkezdett ügyvitel be kellett fejezni, lásd KORTMANN 2005: 46; DE COLQUHOUN 1854: 110; DAWSON 1961: 819–820; STOLJAR 1984: 156. Rádadásul e „kötelezettség” nemcsak a konkrét egyedi ügyre, hanem az összes, szükségesnek mutakozó ügy vitelére is kiterjedt. Lásd VOET 1704: ad D. 3.5.6; POTHIER 1819: 165–175.

⁷¹ FINAZZI 2003: 535 szerint a Severus császárak idejében közeledés figyelhető meg a *gestio sine effectu* szabályozása kapcsán a *negotiorum gestio*, valamint az *actio in rem verso* között. Ez a feltételezés megerősíti az Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.9.1 hitelességét. Ehhez lásd MACCORMACK 1982: 355; CHIUSI 1999: 124.

⁷² BESELER 1930: 173 szerint az *utiliter coeptum* nem eredeti. Bizánci eredetűnek tartja NICOSIA 1969: 641 is.

⁷³ Mod. 2 *resp.* D. 3.5.26 alapján hasonló következtetésre jut KORTMANN 2005: 101 is, aki szerint elegendő volt az igény érvényesíthetőségéhez, ha *ex ante* úgy tűnt, hogy a beavatkozás az ügy urát gazdagítani fogja.

Legyenek olyan dolgok, amelyeket másoknak megengedsz, de magadnak nem!

Ulpianus ideális állampolgára magával szemben szigorú, másokkal szemben megengedő. Személyes érdekei nem veszélyeztethetik vagy korrumpálhatják annak a társadalmi rétegnek az értékeit, amelyhez tartozik. Világosan kiderül ez az alábbi esetből.

„*Sed si in aliquem locum inhonestum adesse iusserit, puta in popinam vel in lupanarium, ut Vivianus ait, sine dubio impune ei non parebitur: quam sententiam et Celsus libro secundo digestorum probat. Unde eleganter tractat, si is sit locus, in quem alter ex litigatoribus honeste venire non possit, alter possit, et is non venerit, qui sine sua turpitudine eo venire possit, is venerit, qui inhoneste venerat, an committatur poena compromissi an quasi opera non praebita. Et recte putat non committi: absurdum enim esse iussum in alterius persona ratum esse, in alterius non.*”⁷⁴

„De ha [a szakértő bíró] valamely tisztességtelen helyen történő megjelenést ír elő, például egy kocsmát vagy egy bordélyt, ahogy Vivianus mondja, nem kétséges, hogy büntetlenül ellen lehet ennek szegülni: ezt a véleményt Celsus is megerősíti *Digestájának* második könyvében. Ezzel kapcsolatban elegánsan veti fel azt a kérdést, hogy ha a hely olyan, ahol a pereskedők egyike tisztességes módon nem tud megjelenni, a másik pedig igen, és nem megy el az, aki a saját megbecsülésének sérelme nélkül oda tudna menni, az pedig elmegy, aki tisztességtelenül tud odamenni, vajon a megállapodás szerinti büntetés kifizetendő-e, mintegy a nem teljesített cselekmény miatt. És helyesen véli, hogy nem szedhető be [a büntetés]: abszurd lenne ugyanis, ha a parancs az egyik félle szemben érvényesülne, a másikkal szemben pedig nem.”

A forrás szerint ha egy szakértő bíró (*arbiter*) a feleket a per lebonyolítása céljából valamely tisztességtelen helyre, például kocsmába⁷⁵ vagy bordélyba hívja össze, felszólítását büntetlenül figyelmen kívül lehet hagyni. Ezzel önmagában nincs is semmi probléma. Mi van azonban akkor, ha a bíró által kijelölt hely olyan, hogy azt az egyik fél minden további nélkül felkeresheti, a másik azonban nem, mivel az rá nézve méltóságon aluli volna?⁷⁶ Ebben az esetben kérdésként merülhet fel, hogy meg kell-e

⁷⁴ Ulp. 13 *ad ed.* D. 4.8.21.11.

⁷⁵ A forrás a latin *popina* kifejezést használja, amely a Kr. u. 2. századtól kezdődően hírhedt ügyletkötő helyszíneket jelentett. Lásd MONTEIX 2015: 222.

⁷⁶ Az ilyen erkölcstelen hely, *locus inhonestus* kapcsán lásd GUZZO–USSANI 2006.

fizetnie az idézés figyelmen kívül hagyása miatt járó büntetést annak a személynek, aki nem jelent meg a helyszínen, holott azt megtehetette volna, annak ellenére, hogy a másik, akire nézve az adott hely felkeresése tisztességtelen cselekménynek minősült, megjelent a kijelölt helyszínen.

Ulpianus végül is Celsusszal egyetértve nemleges választ ad erre a jogkérdésre. Álláspontját azzal indokolja, hogy abszurd lenne, ha a jog egy parancsa az egyik féllel szemben érvényes lenne, a másik féllel szemben pedig nem. Felfogásában a norma hatása csak azonos lehet a felek vonatkozásában. Mindez annak ellenére igaz, hogy a perben álló két fél minden bizonnyal két eltérő rangú társadalmi osztály tagja lehetett.⁷⁷ Egyikük valószínűleg szenátori rangú volt, a másik pedig lovagrendi vagy plebejus. Erre utal, hogy az egyikük szabadon látogathatta az erkölcstelennek minősülő helyet, a másik pedig nem. A társadalmi különbség miatt a két személy vagyoni helyzete is eltérő lehetett. Így, ha az alacsonyabb rangú személynek meg kellett volna fizetnie a meg nem jelenésért kiszabott összeget, az egyrészt neki jobban „fájt” volna, másrészt következményeit tekintve egyfajta, az anyagival ellentétes irányú erkölcsi redisztribúcióval is együtt járt volna. Mivel a szankciós fenyegetettség hatására a jövőben mindkét fél megjelenne a megjelölt, tisztességtelen helyen, a szenátori rangú fél erkölcsi megítélése erodálna, a másik, alacsonyabb rangú személy szokásai pedig mintegy jogi megerősítést nyernének.

Ha a római jogászok ellentétes értelmű döntést hoztak volna, a szankciót a szenátori rangú személynek is meg kellett volna fizetnie, ha nem jelenik meg a számára rangon aluli helyen. Hiszen a szankció vagy ugyanúgy érvényesül mindkettejükkel szemben, vagy egyikükkel szemben sem alkalmazható, a döntés tenorjával összhangban. Ez azonban rá nézve nem csupán anyagi veszteséget, hanem a tisztességén esett foltot is jelentene, ami a másik félnél nem jelentkezik. Az azonos nagyságú *poena* (büntetés) így nem azonos mértékben sújtaná a két felet, ha nem csak a szűken vett gazdasági hatásokat vesszük figyelembe.

A döntés paradoxona abban áll, hogy a jogi normának tulajdonított, a felekre nézve egyenlő normatív hatás lényegében a felek közötti társadalmi különbségeket erősítette meg. Hiába vonatkozott a megjelenésre történő felszólítás mindkét félre ugyanúgy, ha hatásában mégis az osztálykülönbségek megszilárdítását szolgálta. A jogtudósok bírói parancsot

⁷⁷ Így McGINN 1989: 329. McGinn tévedhet akkor, amikor a forrásban közelebbről meg nem határozott helyet bordélyként azonosítja. A szöveg ezen része a megnevezett példától (kocsma és bordély) különböző helyekre látszik itt utalni.

lerontó döntése végeredményben az ellen hatott, hogy a csak alacsonyabb rangú személyek által látogatható helyszíneket kizárja a pereskedés lehetséges színterei közül.

További érdekesség, hogy az osztálykülönbség, illetve az erkölcsi státusz problematikája a büntetésben kifejezésre jutó anyagi szankcióval állt kapcsolatban. A forrás az erkölcsi, pontosabban a társadalmi szempont fontosságát hangsúlyozza az anyagival szemben. Nem engedi a pénzügyi szankciót érvényesülni, ha az erkölcsi értékromlással jár. Ebben a megközelítésben a jog nem csupán az anyagi érdekek egyensúlyozásának az eszköze, hanem erkölcsi iránytű is, és ebbéli funkciójában hozzájárul a társadalmi *status quo* fenntartásához.

A nők előtt őrizd meg a férfiúi méltóságot, de ne húzz ujjat velük!

A férfiak és nők közötti viszony társadalmi, jogi szabályozása minden politikai rezsim egyik legárukodóbb jellemzője. A rómaiak ugyan természetesnek tekintették a nemi alapú diszkriminációt, mégis reflektáltak rá. Amint Papinianus fogalmazott, „jogunk számos rendelkezése szerint a nők helyzete rosszabb, mint a férfiaké”.⁷⁸ Ennek oka talán a női akarategyengeség (*animi levitas*) lehet, legalábbis Gaius ezzel indokolja, hogy miért állnak még a nagykorú nők is gyámság alatt.⁷⁹ Más források a női nem gyengeségére (*infirmitas, fragilitas* vagy *imbecillitas sexus, animi levitas*) utalnak. Ez az értékítélet egyben hatalmi kérdés is. Elképzelhető ugyan, hogy a nők természetüknél fogva bizonyos értelemben könnyelműbbek, de az erre vonatkozó értékítélet olyan alapon állva fogalmazódott meg, amelyet férfiszempontok alakítottak ki. Ha egy tulajdonságot adott társadalmi szempontok alapján negatívként értékelnek, az nem csupán az ítélet tárgyáról, de magáról az ítélező helyzetéről is sokat elárul. Elképzelhető lenne olyan társadalmi kontextus, amelyben a női „könnyelműséget” pozitív tulajdonságként lehetne minősíteni. Ugyanakkor a római jog következetes volt annyiban, hogy a női nem gyengesége nemcsak jogkorlátozó intézkedésekben öltött testet, hanem nagyobb jogi védettség indokál is szolgálhatott.⁸⁰ Így például a jogban való tévedés bizonyos esetekben nem okozhatott a nőknek érdeksérelmet, például ha

⁷⁸ Pap. 31 *quaest.* D. 1.5.9. A fordítás Péter Orsolyától származik. Lásd PÉTER 2008: 77.

⁷⁹ Gai. *Inst.* 1.144.

⁸⁰ Iul. 90 *dig.* D. 16.2.2.

emiatt követtek el egy magánbűncselekményt.⁸¹ A római források így felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a diszkrimináció alapvetően két szinten valósulhat meg. Rendszerszintű diszkrimináció történik akkor, amikor a személyek egy csoportjára (például a nőkre) általában jellemző tulajdonságot károsként értékelnek. Itt az értékelés alapja, a minősítés konkrét értékbázisa diszkriminatív. Másrészt rendszerimmanens hátrányos megkülönböztetés valósulhat meg akkor, ha a negatívként felfogott tulajdonsághoz csak hátrányokat fűznek, és nem kapcsolnak hozzá védelmi jogosítványokat. Ekkor a már rendszerszinten megtett minősítés következményeit vonják le hátrányosan és egyoldalúan.

A nemi diszkrimináció egy fontos – és évezredek óta elterjedt – alesetének tekinthető, ha a férj és feleség viszonya hierarchikus. Ezt a problémát taglalja egy fentebb már tárgyalt helyen⁸² Ulpianus.

„*Eleganter quaerit Pomponius libro quinto decimo ex Sabino, si paciscatur maritus, ne in id quod facere possit condemnetur, sed in solidum, an hoc pactum servandum sit? Et negat servari oportere, quod quidem et mihi videtur verum: namque contra bonos mores id pactum esse melius est dicere, quippe cum contra receptam reverentiam, quae maritis exhibenda est, id esse apparet.*”⁸³

„Pomponius elegánsan teszi fel a kérdést Sabinushoz írt kommentárjának tizenötödik könyvében, hogy vajon betartandó-e az a megállapodás, amelyet a férj annak érdekében kötött, hogy ne arra ítéljék, amennyit teljesíteni képes, hanem az egész tartozásra. És tagadja, hogy ez a megállapodás kötelező erővel bírna, ami nekem is igaznak tűnik: ugyanis ezt a megállapodást jobb a jó erkölcsökbe ütközőnek mondani, mivel szemben állónak tűnik azzal az áthagyományozódott tisztelettel, amelyet a férjekkel szemben tanúsítani kell.”

A szöveg értelmében a jó erkölcsökbe ütközik, és ezért érvénytelen az a megállapodás, amelyben a férj lemondott arról a létfenntartását biztosító összegről, amelyet egyébként a válás után is megtarthatott volna a felesége számára visszaadandó hozományból.⁸⁴

Ulpianus számos „jogászasabb” érvet is választhatott volna a szembeötlő moralizálás helyett. Mai szemmel mondhatta volna azt, hogy

⁸¹ Paul. 1.S. *de iur. et fact. ign.* D. 22.6.9pr. Érdekes, hogy Paulus e szövegben nem utal a nők szerződéskötéssel kapcsolatos jogbeli tévedésére. KASER 1971: 242 és a standard tankönyvek sem adnak részletesebb felvilágosítást.

⁸² Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1.

⁸³ Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1.

⁸⁴ GUARINO 1941: 5skk.

a megállapodás túlzó mértékben egyenlőtlen. Vagy hivatkozhatott volna arra is, hogy a felek lényegében kijátszották azt a bírói gyakorlatot, amely kedvezményként minimális egzisztenciát biztosított a férj számára. Végül döntését arra is alapozhatta volna, hogy egy ilyen *pactum* társadalmi szempontból is káros, hiszen mindenféle vagyoni támasz nélkül hagyja az elvált férjeket.

Ulpianus azonban nem ezeket a mai jogász számára sokkal kézenfekvőbbnek tűnő megoldásokat választotta. Ehelyett egy kívánatos lelki attitűdre, a férjek iránt tanúsítandó tiszteletre alapozta ítéletét. Tette ezt annak ellenére, hogy igazáról maga sem volt teljesen meggyőződve. A szövegben három alkalommal is használ bizonytalanságra utaló szófordulatot: *videtur verum* (igaznak tűnik), *melius est dicere* (jobb ekképp mondani), *esse apparet* (úgy tűnik). Nem bizonyosságról, csak relatív értékítéletről, egy lehetséges jogtudósi véleményről van szó. Ulpianus számára fontos volt, hogy ne dogmatikai okoskodással, hanem egy tiszteletre méltó ősi erénnyel alapozza meg a jogi kikényszeríthetőséget.

A megfogalmazásnak van még egy számunkra fontos sajátossága. Ha alaposan elolvassuk a szöveget, láthatjuk, hogy a tisztelet erényét nem a feleségnek, hanem a *pactum*nak kell felmutatnia. A *pactumot* azonban két fél, a férj és a feleség köti!⁸⁵ Ha a megállapodás tiszteletlen, akkor nemcsak a konkrét feleség, hanem a konkrét férj sem nőtt fel a feladatához. A férj nem érdemel dicséretet azért, mert önfeláldozó módon igyekezett a feleség teljes hozományát visszafizetni. Épp ellenkezőleg. Ez a gyenge, érzelgős férfi nem nőtt fel ahhoz a tisztességhez, amely a római férjeket megilleti. A férjek többes számú alakja (*maritis*) egyértelművé teszi, hogy itt egy általános mércéről van szó. Ez az általános mérce, a „férjek” idealizált sztenderdje nem érinthetetlen ideál. Egyszerre szubjektív és objektív, de van olyan aspektusa is, amelyet a szubjektív-objektív, illetve a fakticitás-normativitás kettőssége nem merít ki. Egyrészt nyilvánvaló, hogy valamiképp a konkrét szubjektumokból, hűvér férjeből épül fel. Másrészt azonban túl is mutat rajtuk, hiszen nem egyszerűen egy elképzelt átlagos férjről van szó. A férjek iránt tanúsítandó tiszteletet (*reverentia*)⁸⁶ egyrészt tényszerűen tanúsítani kell, másrészt ideáltipikusan meg is kell felelni neki.

⁸⁵ Egyesek szerint a *reverentiát* a házasságban mindkét félnek tanúsítania kell a másik irányába. Lásd FRIER–McGINN 2004: 99.

⁸⁶ BUCKLAND 1931: 58; a *reverentia* utóéletéhez lásd DUNCKER 2003: 385.

Hallgass a szívedre, ha nincs időd átgondolni a dolgokat!

Azok a helyzetek, amelyekben gyors döntéshozatalra van szükség, sokszor állnak a jogi szabályozás fókuszában. Olyan szituációkról van ugyanis szó, ahol a váratlanság, a felkészületlenség, a szükségszerű lépéskényszer miatt jellemzően több érdeksérelem generálódik, és erre a jognak tekintettel kell lennie. A modern pszichológiai szakirodalom is megkülönbözteti a gyors (a továbbiakban: *System 1*) és a lassú gondolkodást (a továbbiakban: *System 2*).⁸⁷ Nézzünk egy konkrét példát arra, amikor egy római jogi jogeset kapcsán a *System 1* és *System 2* gondolkodás élesen elkülöníthető egymástól!

„*In navem Saufeii cum complures frumentum confuderant, Saufeius uni ex his frumentum reddiderat de communi et navis perierat: quaesitum est, an ceteri pro sua parte frumenti cum nauta agere possunt oneris aversi actione. Respondit rerum locatarum duo genera esse, ut aut idem redderetur (sicuti cum vestimenta fulloni curanda locarentur) aut eiusdem generis redderetur (veluti cum argentum pusulatum fabro daretur, ut vasa fierent, aut aurum, ut anuli): ex superiore causa rem domini manere, ex posteriore in creditum iri. Idem iuris esse in deposito: nam si quis pecuniam numeratam ita deposuisset, ut neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret, nihil aliud eum debere apud quem deposita esset, nisi tantundem pecuniae solveret. Secundum quae videri triticum factum Saufeii et recte datum. Quod si separatim tabulis aut Heronibus aut in alia cupa clusum uniuscuiusque triticum fuisset, ita ut internosci posset quid cuiusque esset, non potuisse nos permutationem facere, sed tum posse eum cuius fuisset triticum quod nauta solvoisset vindicare. Et ideo se improbare actiones oneris aversi: quia sive eius generis essent merces, quae nautae traderentur, ut continuo eius fierent et mercator in creditum iret, non videretur onus esse aversum, quippe quod nautae fuisset: sive eadem res, quae tradita esset, reddi deberet, furti esse actionem locatori et ideo supervacuum esse iudicium oneris aversi. Sed si ita datum esset, ut in simili re solvi possit, conductorem culpam dumtaxat debere (nam in re, quae utriusque causa contraheretur, culpam deberi) neque omnimodo culpam esse, quod uni reddidisset ex frumento, quoniam alicui primum reddere eum necesse fuisset, tametsi meliorem eius condicionem faceret quam ceterorum.*”⁸⁸

„Miután Saufeius hajójába többen gabonát ömlesztettek össze, Saufeius egyiküknek a neki járó részt visszaadta a közösből, és a hajó

⁸⁷ KAHNEMAN 2013: 20–24. Az elmélettel kapcsolatban lásd még CHAIKEN–TROPE 1999.

⁸⁸ Alf. 5 dig. a paulo epit. D. 19.2.31.

elsüllyedt: kérdéses, hogy a többiek az ő gabonarészéért a hajóssal szemben fel tudnak-e lépni az eltérített rakomány miatti keresettel (*actio oneris aversei*). A jogi válasz az, hogy a dolgok bérlete kétfajta, vagy ugyanazt kell visszaadni (például amikor egy ruhadarabot adunk át a tisztítónak tisztításra), vagy ugyanabból a dologfajtaból kell visszaadni (például amikor egy ezüsttömböt adunk át az ötvösnek, hogy vázát készítsen, vagy aranyat, hogy gyűrűt): az előbbi jogcím alapján a dolog a tulajdonosé marad, az utóbbi esetben kötelmi teher mellett az átvevőé lesz. Ugyanez a jogi helyzet a letét esetében: ugyanis ha valaki készpénzt úgy helyezett letétbe, hogy azt se le nem zárta, se le nem pecsételte, de leszámolta, az, akinél elhelyezte, semmi másra nem köteles, mint hogy ugyanakkora összeget adjon vissza. Ebből kifolyólag úgy tűnik, hogy a gabona Saufeiusé lett, és jogszerűen adta ki azt. Azonban, ha a gabona falapokkal elválasztva, vagy zsákokban, vagy kinek-kinek külön, zárt hordókban lett volna elkülönítve, úgy, hogy meg lehetett volna különböztetni, melyik kié, nem cserélhetjük fel azt, de az, akié a gabona volt, amelyet a hajós leszállított, visszakövetelheti. És ebből kifolyólag az eltérített rakomány miatti kereset nem alkalmazható: mivel vagy ugyanabból a dologfajtaból állanak az áruk, amelyeket a hajósra átadtak, hogy az rögvést a hajósé legyen, és a kereskedő annak hitelezőjévé váljon, [és ezért] nem úgy tűnik, hogy a rakomány el lett volna térítve, hiszen az a hajósé lett: vagy ugyanazt a dolgot, ami átadásra került, kell visszaadni, [és ekkor] a bérbeadó a lopás keresetével élhet, és emiatt a rakomány eltérítése miatti kereset felesleges. De ha [a dolgot] úgy adták át, hogy azonos fajtájú dologgal lehet teljesíteni, a bérlő csupán gondatlanságért (*culpa*) felel (ugyanis amikor mindkét fél érdekében szerződnek, gondatlanságért kell felelni), és semmiképpen sem számít gondatlanságnak, hogy az egyiküknek visszaadott a gabonából, mivel szükségszerű volt részéről, hogy valakinek elsőként adjon vissza, jóllehet így az ő helyzetét előnyösebbé tette, mint a többiekét.”

Az első, egyetlen mondatból álló rész a tényállás sommás foglalata: Saufeius hajójába többen gabonát ömlesztettek.⁸⁹ A hajós a közös rakományból az egyiküknek visszaadta az őt megillető részt, majd a hajó elsüllyedt.

⁸⁹ Az ömlesztés jogi következményeiről lásd DE SANTIS 1946: 111. Véleménye szerint a tulajdonátszálláshoz hiányzott a *iusta causa traditionis*. Álláspontom szerint azt a felek közötti szerződés alapozta meg, amelyet a vitában véleményt alkotó jogász nyilvánvalóan ismert.

A második részben Paulus ismerteti a jogkérdést, hogy vajon a többi kereskedőt megilleti-e az *actio oneris aversi* elnevezésű kereset a hajóssal szemben.

A harmadik részben a jogtudós e fenti jogkérdés megválaszolása érdekében két, egymást kiegészítő analogikus érvet sorakoztat fel. Az első, a *locatio conductiōra* vonatkozó példa azt hivatott alátámasztani, hogy a helyettesíthető dologból álló rakomány formális értelemben átment a hajós tulajdonába.⁹⁰ Ez a tulajdonosi státusz⁹¹ azonban nem abszolút hatalmat, hanem kötelmi jogi teherrel járó tulajdonjogot⁹² jelentett (*in creditum iri*).⁹³ Ez a hatalmi pozíció⁹⁴ többek között feljogosította a hajóst arra, hogy a rendeltetési kikötőben⁹⁵ a kereskedők között a megfelelő részarányban szétossza a gabonát.⁹⁶ A második, letétre vonatkozó analógia⁹⁷ azt illusztrálja, hogy a hajós szolgáltatása jogszerű volt, jóllehet nem ugyanazzal a dologgal, csupán azonos dologfajtaból azonos mennyiséggel teljesített.

A negyedik részben a feltett jogkérdésre indirekt módon nemleges választ ad a jogtudós: *triticum factum Saufeii et recte datum*, azaz a gabona Saufeius tulajdonába került, és jogszerűen adta ki azt. Ugyan kifejezetten nem mondja ki, de egyértelmű, hogy a jelen esetben a kereskedők nem jogosultak az *actio oneris aversire* a hajós ellen.

Az ötödik részben hipotetikus tényállásokra alkalmazott finom jogi distinkciók támasztják alá a jogtudós döntését. Paulus először megállapítja, hogy ha a más részére kiadott helyettesíthető dolog valamilyen

⁹⁰ Ezzel szemben Longo szerint a rakomány a kereskedők közös tulajdonában maradt. Lásd LONGO 1906: 141. Vele szemben többek között Albanese elismeri a tulajdonátszállást, lásd ALBANESE 1982: 95–96.

⁹¹ A tulajdonra mint jogi konstrukcióra a dolog feletti egyéb hatalmak kialakulatlansága miatt volt szükség Pernice szerint. Lásd PERNICE 1963: 97.

⁹² Bürge szerint a kötelmi viszonyból származó felelősséget a tulajdon dologi jogi rendezése nem befolyásolta. Lásd BÜRGE 1994: 400.

⁹³ Az „*in creditum ire*” fordulat alapján Longo úgy véli, hogy kettős jogviszony jött létre, kölcsön- és vállalkozási szerződés. Lásd LONGO 1906: 148. A kölcsönt határozottan elutasítja Arangio-Ruiz, lásd ARANGIO-RUIZ 1978: 312.

⁹⁴ Hogy a berakodás eredetileg nem jelentett valódi tulajdonátszállást, azt Földi a rómaiak dolgaikhoz való ragaszkodásával magyarázza. Lásd FÖLDI 1997: 66. Ezzel szemben kritikus BESSENYŐ 2010: 46.

⁹⁵ Pflüger szerint a célkikötő nem volt azonos minden kereskedő esetében. Lásd PFLÜGER 1947: 197. Álláspontja következtetéseinket lényegileg nem befolyásolja.

⁹⁶ Így BENKE 1987: 228; valamint TALAMANCA 1989: 76.

⁹⁷ Egyesek a *depositum* példában nem egyszerű jogi érvet látnak, hanem úgy vélik, hogy a felek közötti jogviszony *depositum irregulare* volt. Lásd LITEWSKI 1974: 215; BELLO RODRÍGUEZ 2002: 54.

módon meg lett volna jelölve, vagy fizikailag világosan el lett volna különítve (például rekeszek vagy zsákok segítségével), a kereskedők vindikálhatnák azt, hiszen ekkor a tulajdoni helyzet egyértelműen megállapítható lenne a javukra. Másrészt kifejti, hogy nem lehet a rakomány eltérítéséről beszélni abban az esetben, amikor az a berakodás pillanatában átment a hajós tulajdonába, és a kereskedők mintegy „meghitelezték” azt a hajós részére.⁹⁸ Ezen konstrukció révén a szállítmányozó egyfajta, a modern jogtudományban önálló dogmatikai státusszal nem rendelkező, kötelmi jogilag korlátozott tulajdonjogra tett szert, amely tartalmazta az ömlesztett áru kiosztására vonatkozó hatalmat,⁹⁹ és amely alapján a hajós a *nemo plus iuris* korlátja nélkül dologi jogilag érvényesen tudta a gabona tulajdonjogát bizonyos személyekre átruházni. A kereskedők nem indíthattak a hajós ellen *actio oneris aversit*, mert a gabona az ő tulajdonába került. A berakodás pillanatától kezdve ő dönthetett arról, hogy kinek mely gabona-speciességekkel teljesít, a lényeg csak az volt, hogy a megfelelő személynek a megfelelő mennyiséget adja ki. Paulus harmadrészt megállapítja, hogy ha a hajós a rábízott egyedi dolgot (*eadem res*) nem, vagy nem a megfelelő személynek adja ki, akkor a megrendelők *actio furtit* indíthatnak ellene. Végeredményben ezen példák mind azt a célt szolgálták, hogy világossá tegyék, Saufeius megszerezte a gabona feletti tulajdonjogot, közelebbről a célhoz kötött rendelkezés jogát.

A hatodik részben Paulus a döntés második elemét vizsgálta meg közelebbről, nevezetesen azt a kérdést, hogy a hajós jogszerűen teljesített-e akkor, amikor a kereskedők egyikének kiadta a gabonáját. Arra a következtetésre jut, hogy Saufeius joghatályosan teljesített (*recte datum*), mert a fizikailag nem elkülönített helyettesíthető árut a megfelelő személynek és a megfelelő mennyiségben, a megfelelő gondossággal szolgáltatta ki. Semmiképpen nem számít gondatlan (*culpa*) cselekménynek az, hogy az egyik megrendelőnek kiadta a gabonáját, még ha ezzel őt kedvezőbb helyzetbe hozta is a többiekkel szemben, hiszen valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie a teljesítés során.

Összegezve, a tényállás szerint egy bizonyos Saufeius hajójába több kereskedő gabonát ömlesztett. A hajós a rendeltetési kikötőben a rakományból az egyiküknek kiadta a neki járó részt, majd a hajó elsüllyedt. A jogkérdés az volt, hogy vajon a többi, pórul járt kereskedőt megilleti-e

⁹⁸ Az „*in creditum iri*” Geiger szerint is a tulajdonátszállásra utal. Lásd GEIGER 1962: 28.

⁹⁹ A szerződő felek egyedi megoldásai nagyban módosíthatták a szerződések konkrét tartalmát. Lásd erről WATSON 1965: 109.

az áru „eltérítése”, azaz a nem megfelelő személynek való kiadása esetén indítható-e *actio oneris aversi* elnevezésű kereset a hajóssal szemben. E keresetnek az volt az értelme, hogy a hajósnak ne érje meg harmadik személyeknek eladni a rakományt. A rendeltetési helyére épségben eljuttatott gabona ugyanis jóval többet ért, mint a berakodás helyszínén. A két árszínvonal közötti jelentős különbséget kihasználva a hajós e kereset nélkül eladhatta volna a gabonát másoknak, és az eredeti kereskedők kártalanítása után is bőven maradt volna profitja. Az *actio oneris aversi* ezt a lehetőséget iktatta ki azáltal, hogy lehetővé tette az eredeti kereskedők számára, hogy ne csak a gabona berakodáskori értékére pereljenek (*restitutionary damages*), hanem a várható nyereségre is (*expectation damages*).

A kereskedők számára nehézséget jelent, hogy a hajós nem harmadik személynek teljesített, hanem egynek közülük. Ezért, hogy a keresetet mégis megindíthassák ellene, egy rafinált érveléshez folyamodnak. Azt állítják, hogy a hajós egyiküket előnyösebb helyzetbe hozta, és ezzel diszkriminálta a többieket. A döntés indokolása ezt a panaszt azzal veri vissza, hogy a konkrét helyzetben valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie, így a magatartás mindenképp diszkriminatív lesz a többiekkel szemben. Így a hajós választása, hogy a viharban, amikor hirtelen, a *System 1* alapján kellett döntenie, kinek adja át először a gabonáját, a jog védelmét élvezte, független attól, hogy e választás mögött milyen etikai megfontolás állt: a szerencsés kereskedő iránt érzett szimpátia, a többiekkel szembeni anti-pátia, vagy csak a vak véletlen.¹⁰⁰ Az objektív külső körülmények miatt a jelen esetben a *System 1* gondolkodás alapján végzett cselekmény a jog védelmét élvezte, annak ellenére, hogy lényegében azonos hatású volt a rakomány rosszindulatú eltérítésével. Ez utóbbi már egyértelműen egy *System 2* típusú hozzáállás eredménye, és az *actio* ez utóbbit célozta. Elképzelhető ugyan, hogy a hajós rosszindulatú volt a nemszeretem kereskedőkkel szemben, és szándékosan hagyta őket későbbre. Ekkor cselekedete valóban diszkriminatív volt, mégis jogszerűnek ítéltetett. Ha azonban a hajóst nem vezette sem rosszakarat, sem az előnyben részesítés bűnös vágya, pusztán a kötelességtudat hajtotta, nem volt diszkriminatív, annak ellenére, hogy cselekményével hátrányosan megkülönböztette a kereskedők nagy részét.

¹⁰⁰ E dilemma egy tipikus leibnizi *concurus*, lásd LEIBNIZ 1666: sec. XIX.

Ne hagyj magad ajándékokkal lekenyerezni!

A Róma mint központ és a provinciák közötti viszonylatban mindig nagy jelentősége volt a különböző ajándékoknak.¹⁰¹ Ezen ajándékoknak nemcsak protokolláris jelentősége volt, mint manapság, de kvázi közjogi jelleggel rendelkeztek,¹⁰² és hozzájárulhattak a birodalom stabilitásához.¹⁰³ Az alábbiakban szemügyre vehetjük, milyen iránymutatásokkal látta el a birodalmi központ a provinciák helytartóit az ajándékok elfogadásának kapcsán.

„*Non vero in totum xenii abstinere debet proconsul, sed modum adicere, ut neque morose in totum abstineat neque avaro modum xeniorum excedat. Quam rem divus Severus et imperator Antoninus elegantissime epistula sunt moderati, cuius epistulae verba haec sunt: »quantum ad xenia pertinet, audi quid sentimus: vetus proverbium est: οὔτε πάντα οὔτε πάντοτε οὔτε παρὰ πάντων. Nam valde inhumanum est a nemine accipere, sed passim vilissimum est et omnia avarissimum.«*”¹⁰⁴

„A proconsulnak nem kell teljes mértékben elutasítania az ajándékokat, de mértékletességet kell tanúsítania, így mogorván nem utasíthat el mindent, sem kapzsi módon nem habzsolhatja az ajándékokat túlzó mértékben. Ezt a dolgot az isteni Septimius Severus és Caracalla császár igen elegáns módon szabályozta egy leiratában, amely levélnek a szavai az alábbiak: »ami az ajándékokat illeti, halld meg, mit rendelünk el. Régi szólás: Nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. Ugyanis valóban embertelenség senkitől sem elfogadni, de mindenfelől elfogadni igen alantas, és mindent elfogadni igen kapzsi dolog is.«”

Ez a szöveg azzal a problémával foglalkozik, hogy a provinciát kormányzó *proconsul* mennyi ajándékot fogadhat el a tartományi lakosoktól.¹⁰⁵ Ulpianus szerint a *proconsul*nak mérsékletet kell tanúsítania.¹⁰⁶ Nem utasíthat minden ajándékot vissza, de kapzsi módon sem halmozhatja azokat. Az ajándékok elfogadásának mértékére vonatkozóan Septimius Severus és Caracalla császárok egy levelükben egy régi görög szólást idéztek fel: „nem mindent, nem mindig és nem mindenkitől.” Ugyanis ember-

¹⁰¹ Vö. COFFEE 2017: 48.

¹⁰² VEYNE 1990: 5–6.

¹⁰³ Lásd MAUSS 1993: 38.

¹⁰⁴ Ulp. 1 *de off. procons.* D. 1.16.6.3.

¹⁰⁵ A szövegről lásd PROCCHI 2012: 140.

¹⁰⁶ A proconsul kötelességeiről lásd TALAMANCA 1976: 138.

telen¹⁰⁷ dolog lenne, ha a *proconsul* mindenkit visszautasítana. Ha pedig mindenfelől elfogadná az ajándékokat, nagyon alantásnak mutatkozna. Végül, ha mindent elfogadna, igen kapzsinak¹⁰⁸ tűnne fel – olvashatjuk a görögről latinra visszaváltó indokolásban.

Ez a császári iránymutatás nem ad egyértelmű, világos választ. A görög szólás és a „latin” (a római császári magyarázatot itt és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért ekként aposztrofálom) magyarázat felépítése ugyanis eltér egymástól, és egy kissé különböző normatív üzenetet is hordoznak. A görög szólás egy három elemből álló konjunktív feltételrendszert tartalmaz: nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. A latin magyarázat ezzel szemben két szélsőséges viszonyítási pontot határoz meg: egyrésztől mindent visszautasítani embertelen, másrésztől mindenkitől mindent elfogadni alantas és kapzsi dolog. Nem teljesen egyértelmű, hogy a két iránymutatás azonos mennyiségű ajándék elfogadását sugallja-e.

Az egyes használt kifejezések tartalma sem teljesen fedi egymást. Például a görög szólásban egy időhatározót találunk (*οὔτε πάντοτε* – nem mindig), míg a latin magyarázatban egy helyhatározó van (*passim* – mindenfelé). A *passim* a klasszikus jogi szaknyelvben többnyire ’válogatás nélkül’, ’nyomás ok nélkül’ jelentéssel bír. A szövegben konkrétan arra utalhat, hogy a *proconsul* inkább ne fogadjon el ajándékokat alacsony társadalmi állású személyektől.¹⁰⁹

A görög és a latin szövegek közti tartalmi különbözőségnél számunkra azonban fontosabb a szembeötlő stílusbeli különbség. A görög szólás egy teljesen hétköznapi közmondás, a latin ezzel szemben egy emelkedett, moralizáló szöveg.

A latin indokolás a három bűnre (embertelenség, alantasság, kapzsiság) történő utalással a görög népi bölcsességet szofisztikált erkölcsi tanítássá alakította át. Ez az erkölcsi tanítás nagyon hasonlít az erkölcsi felelősségvállalás Arisztotelész által inspirált sztoikus doktrínájához. Ez, amint azt a Kr. u. 2. század első felében élő, késő sztoikus Hieroklész¹¹⁰ etikájából tudjuk, egyre bővülő körökben határozta

¹⁰⁷ PALMA 1992: 172–173; KREUZSALER–URBANIK 2008: 151.

¹⁰⁸ Hasonló erkölcsi felfogást találunk Sen. *Ep.* 94. A kapzsiságról mint mértéktelenségről lásd ARNESE 2003: 41.

¹⁰⁹ A tartományi helytartó személye elkülönült a helyi lakosságtól, lásd POTTER 2010: 26.

¹¹⁰ Nem a Kr. u. 5. században élő neoplatonikus Hieroklészről van szó. Kettőjük felcserélése igen gyakori, lásd SCHIBLI 2002: 13.

meg az egyén magával és másokkal szemben fennálló erkölcsi kötelezettségeit: szellem, test, szülők, testvérek, feleség, további rokonok és a nemzetség, polgártársak és az egész emberi nem. E koncentrikus körök leegyszerűsítve fragmentumunkban is megtalálhatók. Egyrészt mint egyén mindenki felelős önmagáért. Másrészt mint a társadalom tagja mindenki felelős polgártársaiért is. Végül, mint az emberi nem tagját, mindenkit erkölcsi kötelék fűz össze a teljes emberiséggel.¹¹¹

Úgy vélem, hogy a latin magyarázatban említett három bűn (embertelenség, alantasság, kapzsiság) a sztoikus kozmopolitizmus három szintjére (egyén, állam, emberiség) utal. Az emberiség szintjén embertelenség (*inhumanum est*), ha senkitől sem fogadnak el ajándékot.¹¹² A *proconsul*, aki mindenkit visszautasít, kiszakítja magát az emberek közösségéből. A középső, állami szinten, mint láttuk, a helytartónak figyelemmel kell lennie a helyi társadalmi hierarchiára. Ajándékot csak magas rangú személytől fogadhat el, egyébként lealacsonyítja magát (*vilissimum est*). Végül az egyéni szinten a *proconsul*nak saját egyéni, kapzsi szenvedélyét kell legyőznie (*avarissimum est*).

Ez a gyönyörű fragmentum nem csak annak iskolapéldája, hogy Ulpianus hogyan fordított át egy hétköznapi görög szólást a római kolonializmus praktikus eszközévé. Kiválóan szemlélteti azt is, hogy miképp lehet a legtriviálisabb közigazgatási jogi problémát egy, a szenvedélyeket megregulázó, átfogó erkölcsi rendszer alapján megoldani.

Amit lélekben egyszer elengedtél, soha vissza ne kívánd!

A lélek állhatatossága, a szándék egyértelműsége alapvető jellemvonása az Ulpianus által elképzelt ideális polgárnak, aki így az állam kiszámítható és megbízható tagja is lehet egyben. Az akaratelhatározás komolyságát a jog is elvárta. Ezt jól példázza a következő, Ulpianus *edictum*-kommentárjából származó fragmentum:

„Tamdiu autem conditioni locus erit, donec domini facto dominium eius rei ab eo recedat: et ideo si eam rem alienaverit, condicere non poterit.

Unde Celsus libro duodecimo digestorum scribit, si rem furtivam dominus pure legaverit furi, heredem ei condicere non posse: sed et si non ipsi furi, sed

¹¹¹ Hieroklész idevágó tanairól lásd RAMELLI 2009: lxxix.

¹¹² A *humanitas* alatt jólneveltséget ért Aulus Gellius, de egyben elismeri annak egyetemes emberi szerepét, lásd Gell. *NA* 13.17.

alii, idem dicendum est cessare conditionem, quia dominium facto testatoris, id est domini, discessit. [...]

Et ideo eleganter Marcellus definit libro septimo: ait enim: si res mihi subrepta tua remaneat, condices. Sed et si dominium non tuo facto amiseris, aequae condices.

*In communi igitur re eleganter ait interesse, utrum tu provocasti communi dividundo iudicio an provocatus es, ut, si provocasti communi dividundo iudicio, amiseris conditionem, si provocatus es, retineas.*¹¹³

„A *condictio*nak addig van helye, amíg a tulajdonos a dolgon fennálló tulajdonjogát [saját] cselekménye révén el nem veszíti: így ha a dolgot átruházza,¹¹⁴ azt többé nem követelheti.

Ezért írja Celsus *Digestá*jának 12. könyvében, hogy ha a tulajdonos a dolgot a tolvajnak feltétel nélkül [dologi jogi hatállyal] hagyományba adta, örököse a dolgot a tolvajtól nem követelheti: de ha nem magának a tolvajnak, hanem egy másik személynek [hagyományozta], ugyanezt kell mondanunk, azaz a *condictio* lehetősége elesik, mivel a tulajdonjogot a végrendelkező, azaz a tulajdonos [saját] cselekménye következtében elveszítette.

És Marcellus ennek alapján fogalmaz elegánsan az *edictum*hoz írt kommentárjának 7. könyvében, ahol ugyanis a következőket mondja: Ha a dolgod, amit tőlem elloptak, a tulajdonodban maradt, fel tudsz lépni *condictio*val. De akkor is, ha a tulajdonjogod nem a te cselekményed miatt szűnt meg, hasonlóképpen élhetsz a *condictio*val.

A közös tulajdonban álló dolog kapcsán elegánsan azt mondja, attól függ a dolog, hogy vajon te indítottad-e az osztókeresetet, vagy azt ellened indították; ha te indítottad, nem élhetsz *condictio*val, ha ellened indították azt, megtartod a *condictio* lehetőségét.”

A forrásszöveg jól példázza, hogy a római jogban a tulajdonosi védelmi pozíció az alanytól, tehát a tulajdonostól magától, az ő akaratától függött. Még akkor is így volt ez, ha a dolgot ellopták tőle. Azaz még a tolvajok ellen érzett mély római gyűlölet (*odium furum*) sem tette mindig lehetővé, hogy a tolvaj ellen a természetesen adódó lopási kereset, az *actio furti* mellett a *condictio*t is megindíthassák. Tudniillik ugyanis, hogy „[c]supán a tolvajok iránti gyűlöletből, hogy t. i. minél több keresettel legyenek

¹¹³ Ulp. D. 13.1.10.pr. – 13.1.12.1.

¹¹⁴ A római jog nyelvezetében az *alienare* ige nem annyira az elidegenítő kötelmi jogi ügyletre (*Verpflichtungsgeschäft*), hanem sokkal inkább a tulajdonjog átruházására (*Verfügungsgeschäft*) utalt, lásd HEUMANN–SECKEL 1907: 27.

perelhetők, történt, hogy a tolvajokat kétszeres, illetve négyszeresre menő büntetésen kívül még a dolog visszaszerzése fejében is lehessen perelni ekképp fogalmazott keresettel: »*si parat eos dare oportere*«, holott helyt foglal ellenük az a dologi kereset is, mellyel a dologát kiki mint sajátját (»*rem suam esse*«) követeli”.¹¹⁵ Emiatt egyes tolvajok pusztán egy tőlük független tulajdonosi aktus miatt jobban járhattak, mint más tolvajok. Azaz a tulajdonosi akarat a lopás elleni súlyos pönális, illetve preventív fellépést és a dogmatikai alapszabályt, a keresetek halmozásának lehetőségét is áttörte.

Ha üzletelsz, nyugodtan trükközhetsz, de csalnod tilos!

Hogy fér össze a tiszta állampolgári morál a piac furfangos törvényeivel? Érdekesmód a rómaiak megengedték, hogy a felek az adásvételnél kölcsönösen „félrevezessék” egymást saját árpreferenciájuk tekintetében. Mint látni fogjuk, természetesen ez is csak az állam üdve érdekében volt elképzelhető.

„*Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.*”¹¹⁶

„Pomponius is azt mondja, hogy a szerződő felek az adásvétel során az ár tekintetében természetes módon kijátszhatják a másikat.”¹¹⁷

Így biztosították, hogy a kialakult vételár az áruban meglévő értéktöbbletet a felek között viszonylag arányosan ossza el. Például, ha a vevő azt az árut, amely az eladónak 80-ba került, 100-ra értékeli, egy 90-es vételár biztosítja az áruban rejlő értéktöbblet felek közötti igazságos megosztását és a köztük lévő, illetve közösségi vagyoni különbség változatlanóságát. Az egymás kijátszására irányuló alku automatikusan – vagy Ulpianus szóhasználatában: természetesen¹¹⁸ – egyszerre hatékony és a közjót szolgáló megoldást jelentett. A trükközés nem érhetett fel a csalárdság, azaz a jogellenesség szintjére, azonban nyilvánvalóan erkölcstelen volt, hiszen a másik „megkerülésére” irányult. A kölcsönös erkölcstelenség ellenére azonban a moderált alkudozást mégis etikusnak tartották. A bölcs, azaz helyes életet élő ember köteles-

¹¹⁵ Gai. *Inst.* 4.4. Bozóky Alajos fordítása.

¹¹⁶ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4.

¹¹⁷ További hasonló tartalmú forrásszövegekért lásd például JUSZTINGER 2016: 105sk.

¹¹⁸ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4.

ségének tartották, hogy ne járjon el túlzóan altruisztikus módon, és ne fizessen többet az áruért, mint amennyit az eladó azért kért, hanem hazája stabilitását is tartsa szem előtt:

„[...] *sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.*”¹¹⁹

„[...] a bölcs kötelessége, hogy miközben gondot visel családi ügyeire, ne sértse az erkölcsi normákat, a törvényeket és az intézményeket. Ugyanis nem csupán magunk miatt akarunk gazdagok lenni, hanem gyermekeink, hozzátartozóink, barátaink és mindenekfelett országunk miatt. Ugyanis az egyének magánvagyonja alkotja az állam jólétét.”

Azaz bizonyos esetekben még a jó késztetéseket, mint jelen esetben az őszinteséget és a nagylelkúséget is kordában érdemes tartanunk az államrezon érdekében.

Ne félj a szellemektől!

A római polgárnak állhatatosnak kell maradnia a fizikai fenyegetéssel szemben is, legalábbis bizonyos mértékben. Hogy mi is ez a jog által megkívánt mérték, már alaposabb vizsgálat tárgyát képezi. Annyi bizonyos, hogy a fenyegetés erejét már a rómaiak is figyelembe vették,¹²⁰ azonban Ulpianus egy fragmentuma¹²¹ alapján azt láttuk, hogy a fenyegetés jogi megítélése során nem csupán a fenyegetett személyéből, illetve a fenyegetés erejéből indultak ki, hanem mintha azt is figyelembe vették volna, hogy vajon tényleg be lesz-e váltva a fenyegetés.

Ennek vizsgálatához térjünk át a magánbűncselekmények területére, és tekintsük át az alábbi forrásszöveget:

„*Metum autem praesentem accipere debemus, non suspicionem inferendi eius: et ita Pomponius libro vicensimo octavo scribit. Ait enim metum illatum accipiendum, id est si illatus est timor ab aliquo. Denique tractat, si fundum meum dereliquero audito, quod quis cum armis veniret, an huic edicto locus sit? Et refert Labeonem existimare edicto locum non esse et unde vi interdictum*”

¹¹⁹ Vö. Cic. *Off.* 3.62–63.

¹²⁰ Egyértelmű e tekintetben Ulpianus egy fragmentuma, amely kifejti, hogy nem akármilyen félelem releváns, csak a nagyobb bajtól való félelem. Lásd Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.5.

¹²¹ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

*cessare, quoniam non videor vi deiectus, qui deici non expectavi sed profugi. Aliter atque si, posteaquam armati ingressi sunt, tunc discessi: huic enim edicto locum facere. Idem ait, et si forte adhibita manu in meo solo per vim aedifices, et interdictum quod vi aut clam et hoc edictum locum habere, scilicet quoniam metu patior id te facere. Sed et si per vim tibi possessionem tradidero, dicit Pomponius hoc edicto locum esse.*¹²²

„A fenyegetést pedig jelenlétüknek kell éreznünk, nem csupán a gyanút arra vonatkozóan, hogy valóra válhat: és Pomponius így fogalmaz a 28. könyvben. Azt mondja ugyanis, hogy a fenyegetést megtörténtnek kell érzékelni, és ez fennáll, ha a félelmet valaki kiváltotta. Ebből kiindulva tárgyalja [azt a kérdést], hogy ha a telkemet elhagytam, mert meghallottam, hogy valaki felfegyverkezve közeledik, vajon az *edictum*nak helye van-e? Labeóra hivatkozva mondja, hogy az *edictum*nak nincs helye, és az *interdictum unde vi* sem lesz alkalmazható, mivel úgy tűnik, hogy nem erőszak révén kerültem birtokon kívülre, mivel a kivetést nem vártam meg, hanem elmenekültem. Másképp lenne, ha akkor mentem volna el, miután a felfegyverezettek behatoltak: ebben az esetben az *edictum* alkalmazható lenne. Ugyanő mondja, hogy ha erő fitogtatásával a földemen erőszakkal épületet emelsz, mind az *interdictum quod vi aut clam*, mind ez az *edictum* alkalmazható, mivel tudniillik félelemből túrtam el azt, hogy ezt csináld. Ha azonban erőszak alkalmazása miatt engedtem át neked a birtokot, Pomponius ezt az *edictum*ot tartja alkalmazhatónak.”

A forrásszövegben Ulpianus azt a kérdést veti fel, hogy vajon megkapom-e a vonatkozó *edictum* alapján a jogsegélyt, ha elmenekülök a telkemtől annak hallatán, hogy valaki felfegyverkezve közeledik felém. Labeo szerint sem a fenyegetés miatt indítható *actio quod metus causat*, sem *interdictum*ot nem kapok, mivel elmenekültem, és nem vártam meg, hogy erőszakkal vessenek ki a birtokomból. Csak abban az esetben siet a jog a segítségemre, ha a területemre fegyveresen be is léptek. Ebben az esetben már biztos lehetek benne, hogy ezt a fenyegetést komolyan kell venni. A fenyegető ezzel egyértelműen jelezte, hogy kész arra, hogy a fenyegetést konkrét erőszakra váltsa be. A forráshely a fentiek fényében egyértelműen a fenyegető személyét helyezi a középpontba, nem a fenyegetett nézőpontját.

A fenyegetés komolyságának feltétele a római forrásokban a fenyegetés jelenvalóságának követelménye (*metus praesens*) mögött bújk meg. Amelyik fenyegetés jelenvaló, azt nyilván komolyan is kell venni.

¹²² Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

A jelenvalóság kritériuma azonban nem azt jelenti, hogy az erőszakot aktuálisan ki is kell hogy fejtsék. A birtokra történő jogellenes belépés nem feltétlenül jár nyílt erőszakkal, csupán jelenvalóvá, azaz komollyá, de nem feltétlenül aktuálissá teszi az erőszakot.

A másik, vélhetőleg hipotetikus tényállás szerint valaki komoly erő demonstrálva, erőszakkal emel épületet a földemre. Itt az érvényesíthető keresetek vonatkozásában megoszlanak látszanak a jogtudói vélemények. Labeo szerint halmazva mind a szóban forgó *actiót*, mind az *interdictum quod vi aut clam*ot igénybe vehetem, mivel csupán félelemből türtem el az építkezést. Pomponius azonban azt mondja, hogy az *edictum* alapján akkor perelhetek, ha erőszaknak engedve engedtem át a birtokot. A különbséget magyarázhatja, hogy az első esetben az erőszakos fellépés okozta félelem bénított meg, a második esetben pedig konkrét erőszak is történt. Az erőfitogtatás (*forte manu adhibita*) melletti ráépítés esetében a *vis* szócska valószínűleg nem konkrét fizikai erőszakra, csupán nyilvánvaló jogellenességre (a jogosult akaratának orcátlan semmibevétele) utal, míg a második esetben ugyanez a kifejezés erőszakos birtokba lépésre utalhat. Hogyan magyarázható az a különbség, hogy míg az első esetben, amikor nem is történt erőszak, két jogsegélyt is igénybe lehetett venni, addig a másodikban, ahol valóban sor került az erőszakra, csupán ediktális alapon perelhettek?

Elképzeltető, hogy a kétféle jogi megoldás két, egymástól független tényállásra utal. Az első esetben az erő felmutatása melletti, folyamatosan megvalósuló ráépítés zajlik (amely egyben nyilvánvaló módon birtokba lépést is feltételez), a másik pedig csak az időben egyszeri, pontoszerű erőszakos birtokba lépésre utal. Ez a szövegmagyarázat azonban az utolsó mondatot bevezető „de” (*sed*) kötőszó miatt valószínűtlen. Ha két egymástól független tényállásról lenne szó, e kötőszónak nem sok értelme lenne. Másrészt gyanús az is, hogy az első esetben azt hangsúlyozza a szöveg, hogy „csupán” erődemonstráció történt, a másodikban pedig ezt a konkrét erőszakkal állítja szembe. Úgy tűnik, a fent jelzett problémától nem szabadulhatunk ilyen könnyen.

A válasz talán ott keresendő, hogy az első esetben a félelem magát az érdekeimnek megfelelő akaratkinyilvánítást bénította meg. A második esetben a jogos birtokos az akaratát kinyilváníthatta ugyan, de az erőszak miatt annak realizálása meghiúsult. Ez alapján úgy tűnik, hogy a római jog veszélyesebbnek tartotta az akaratkifejeződés meghiúsítását, mint a kifejezett akarat erőszakos elnyomását. Ez a hozzáállás látszólag ellentétes a modern jogban megfigyelt elvvel. Ott ugyanis a fenyegetés

szabályozásakor nem egyszerűen a fenyegetés ténye vagy nagysága, hanem az a döntő szempont, hogy a fenyegetés beváltása gazdaságilag, illetve társadalmilag káros következményre vezet-e, vagy sem.¹²³ Elképzelhető azonban, hogy a rómaiak is ehhez hasonló szempontot tartottak szem előtt. Ha ez így van, akkor az állhatatosság ulpianusi jellemvonása is alapvetően az állam érdekeit szolgálja.

Összegzés

Mit olvashatunk ki a fenti „kilencparancsolatból”? Talán a legfeltűnőbb közös tulajdonsága ezeknek a jogi normába oltott életvezetési tanácsoknak, hogy mindegyik a címzett egyéniségének jobbítását szolgálja. Ulpianus szeme előtt a római köztársaság egyenes erkölcsű polgára és rátermett harcosa, egyfajta idealizált *bonus vir* képe lebegett, amikor jogi rendszerének emberképét megalkotta. Ez a *bonus vir* nem a sztoikusok tökéletesen észszerűen viselkedő bölcse, de nem is az epikureusok vágyvezérelt ideálja. Brouwer egyfajta fokozati különbséget tételez a sztoikus bölcs és a római eszmény között. Meglátása szerint a római jog nem a sztoikusok által előírányzott tökéletes cselekvést várja el, hanem egy realisabb, földhözragadtabb magatartást, amely ugyan nem makulátlan, de észszerűen igazolható. Véleményem szerint azonban a sztoikus görög bölcs és a római *bonus vir* közti különbség nem egyszerűen fokozati, hanem minőségi jellegű. Az utóbbi nem úgy kívánja a valós emberi cselekvés és a világ történései, illetve a természeti törvény és a pozitív törvény közti harmóniát megteremteni, hogy az emberi cselekvés mércéjéül a tökéletes racionalitást vagy – másik megközelítésben – az egyéni szabad preferenciákat állítja. A rómaiak cselekvési ideálja azonban nem szubjektív, hanem objektív jellegű. Ezért a törvénytől sem elsősorban az egyéni igazságosságot, hanem a társadalmi stabilitást várja el. Kizárólag ezen az ideológiai alapon hozhatták létre a rómaiak azt a jogfelfogást, amelyet mind a mai napig megőriztünk.

Hogy a görögökkel szemben miért sikerült a rómaiaknak levetközniük a szubjektivitás csábítását? Ennek okát véleményem szerint egy sajátosan római jogi intézményben, a *patria potestas*ban kell keresnünk. Gaius tanúságtétele szerint ez egy különleges, csak a rómaiakra jellemző intézmény volt:

¹²³ POSNER 2003: 115; CSERNE 2009: 8.

»[...] *fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus [...]*»¹²⁴

»[...] ugyanis nem nagyon van olyan nép, amely olyan hatalmat gyakorolna a fiai felett, mint amilyennel mi rendelkezünk [...].»

Az atyai hatalom múltorientálttá tette a római cselekvésetikát, amelyben így mércéül az elődök nagy tettei és erényei (a *mores maiorum*) szolgáltak. Az elődök (a catói *nostrī maiores*) idealizált magatartásának jóságát a római állam prosperitása igazolta. Ezen összefüggéssel a rómaiak, legalábbis a sikerükről értekező Polübiosz nagyon is tisztában volt. Itt most nem az elhíresült „vegyes” alkotmányelméletre (*μικτή πολιτεία*) gondolok,¹²⁵ hanem az elődök maszjkjairól szóló fejtegetéseire, amelyek használatát a rómaiak az etruszk temetési rituáléból vették át. Az ősök élethű ábrázolása inspirálta a római ifjakat arra, hogy elődeikhez hasonló nagy tetteket vigyenek végbe, ezáltal hozzájárulva ahhoz, hogy a római állam világbirodalommá váljék.

A fentiekből kifolyólag az egyéni cselekvés helyességét a rómaiak számára nem közvetlenül a világot irányító értelemmel való harmónia biztosította, hanem az, hogy az adott aktus hozzájárult az állam üdvéhez (*salus rei publicae*), és ezáltal közvetve az eleve elrendelt kozmikus rendhez. A *patria potestas* múltorientáltsága, illetve az állam interszubsjektivitása (*consensus iuris*) voltak azok az elemek, amelyekre a görög szisztematikus gondolkodás mellett szükség volt ahhoz, hogy a modern értelemben vett objektív jogfelfogás és ezzel együtt államfelfogás megszülethessen.

Miután Ulpianus hathatós közbenjárására a birodalom szinte minden lakosa¹²⁶ elnyerte a római polgárjogot¹²⁷ Caracalla *edictumának* köszönhetően,¹²⁸ az újdonsült polgárookra a régi római embereszményt is ki kívánta volna terjeszteni. A polgárjog gazdasági indokoltságú¹²⁹ megadása a római embereszmény külső, alaki expanziójának tekinthető. Ennek a pandantját, a belső, tartalmi kiterjesztést valósította volna meg az ulpianusi jogi reform. Az államot szétfeszítő entropikus erőkön Ulpianus a római embereszmény erőteljes expanziójával kívánt úrrá lenni akkor, amikor ez az embereszmény az „eredeti” rómaiak számára is csak

¹²⁴ Gai. *Inst.* 1.55.

¹²⁵ Erről lásd HAMZA 2007: 30.

¹²⁶ Az úgynevezett *dediticii* kivételével. Erről lásd DE RUGGIERO 1910: 1553–1554; WIRTH 1997: 32–34; JONES 1960: 140.

¹²⁷ Megerősítőleg GAUDEMET 1967: 528–534.

¹²⁸ Erről lásd DE MARTINO 1975: 777–781.

¹²⁹ Lásd CLEMENTE 1977: 270; korábban hasonlóképp ROSTOVITZEFF 2003 [1926]: 639–640.

történelmi emlékfoszlány volt. A kereszténység ezzel szemben intenzív módon adott választ a kihívásokra. Ulpianus a jó polgárokon keresztül akart eljutni a jó államhoz. De mindeközben atomizált egyedekként tekintett a polgárookra. Ez az ő szemszögéből, ami a Római Birodalom egyik legmagasabb közjogi tisztségviselőjének perspektíváját jelentette, talán nem is meglepő. A hatalom szemszögéből az állam és a polgára közti viszony az elsődleges, az emberek egymás közti viszonyát is megelőzi. Ulpianus megközelítését a kor egyik uralkodó szellemáramlata, a sztoikus filozófia is befolyásolhatta.¹³⁰ A sztoikus „politikaelméletben” az államot erényes személyek alkotják, és csak az erény teszi az embert polgárrá és szabaddá. E tan a középpontjába az egyént állította mint a kozmosz kicsiny tükrét, nem az interperszonális viszonyokra fókuszált. Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért nem járt tartós sikerrel (legalábbis olyan sikerrel, amit elvártak tőle, hiszen egyébként a reformkísérletnek óriási befolyása van a későbbi korok jogfejlődésére) az Ulpianus vezette jurisztokratikus birodalommentési kísérlet, éppen ez a szempont adhatja a kulcsot a megoldáshoz. Sőt, nemcsak a reform bukását, hanem magának a Római Birodalomnak a bukását is magyarázhatjuk – többek között – ezzel, így gazdagítva az erre vonatkozó szakirodalmi nézeteket. Mondják Heine nyomán,¹³¹ hogy a *Digesta* az önzés bibliája. Ha ez igaz, a racionális önérdekre és az ősi római erényekre alapozott emberkép nem volt képes megmenteni a birodalmat. Az új világ a szolidaritás ígéretére épült, és egy másik könyvre, a *Bibliára*. Ulpianus – ahogy azt a korábbi példákából láthattuk – az embereket felfelé egalizálta volna, szándékai szerint lett szinte minden birodalmi alattvaló római polgár, és magatartását mindegyiküknek a köztársaság korának ideális római patríciusáéhoz kellett volna igazítania. Ezzel szemben a kereszténység lefelé irányuló gesztussal tett egyenlőséget ember és ember, rabszolga és szabad polgár között, akiknek egyedül „csak” a szeretet parancsát kellett magukévá tenniük. Ahogy Pál apostol írja a Filemonhoz szóló levelében:

„διὰ τὴν ἀγάπην [...]”¹³²

„a szeretet miatt inkább kérlek [...]”¹³³

Ulpianus nem ismerte fel, hogy az emberek valami jóval kézzelfoghatóbbra vágytak, mint a megfoghatatlan jog. A római jog a maga tökélyre

¹³⁰ MANTHE 1997: 12.

¹³¹ HEINE 1970: 149.

¹³² Fil 1,9.

¹³³ A fordítás a Békés–Dalos-féle fordítást követi.

csiszolt megoldásaival képes volt arra, hogy egy világbirodalom gazdasági és katonai virágzása alatt kezelje a kisebb súrlódásokat, de nem adott a mindennapokban megélhető válaszokat a tömegeknek. Ráadásul a római jog nem a legfőbb tartóoszlopa volt a birodalmi épületnek. Csak kisegítette azt a politikai, katonai és gazdasági érdekhálót, amely biztosította a sokszínű provinciák elegendő szintű egységét. Ahogy ez a tartóerő a belső krízisek és külső csapások következtében meggyengült, a kifinomult jog védőháló nélkül hullott a feledés homokjába. A keresztények ellenben államot szerveztek az államon belül. Új identitást és tartós, morális, később gazdasági kötelekeket építettek ki, eleinte párhuzamosan a létező hatalmi struktúrákkal. A rómaiak nem tudtak mit kezdeni a kereszténységgel, szemükben nem volt az sem vallás, sem filozófia. Talán éppen ezért tudták Jézus hívei bizonyos értelemben maguk alá gyűrni a Föld akkor legnagyobb birodalmát. Ráadásul a keresztényeknek váratlan segítők támadtak. A római patriarchális társadalomban politikai, jogi és gazdasági értelemben oldalvonalra szorított nők¹³⁴ és rabszolgák mérték az egyik legnagyobb csapást Ulpianus megváltásnak szánt jogi vallására. Kevesen tudják, hogy Heine nemcsak az önzés bibliájának tartotta a római jogot, hanem az „ördög bibliájának”¹³⁵ is. Joggal kérdezhetjük ezt olvasván: a szeretet legnagyobb ellensége a racionalitás? Vagy másképp: stabilizálható-e egy birodalom pusztán az észszerűség és az individualitás talaján? Ulpianusnak legalábbis nem sikerült.

Felhasznált irodalom

- ALBANESE, Bernardo (1982): *Gli atti negoziali nel diritto privato romano*. Palermo: Università di Palermo.
- ANKUM, Hans (1995): *Utiliter gestum. Orbis Iuris Romani*, 1, 19–53.
- ARANGIO-RUIZ, Vincenzo (1978): *Istituzioni di diritto romano*. Napoli: Jovene.
- ARNESE, Aurelio (2003): *Usura e modus. Il problema del sovraindebitamento dal mondo antico all'attualità*. Bari: Cacucci.
- BABUSIAUX, Ulrike (2006): *Id quod actum est. Zur Ermittlung des Parteivillens im klassischen römischen Zivilprozess*. München: C. H. Beck.
- BELLO RODRÍGUEZ, Silvestre (2002): La responsabilidad del naviero en el transporte de mercancías según D. 19.2.31. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 49, 45–56.

¹³⁴ A nők szerepéről lásd STARK 1996: 95–128.

¹³⁵ HEINE 1970: 75.

- BENKE, Nikolaus (1987): Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der „locatio conductio irregularis“. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 104(1), 156–237. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1987.104.1.156>
- BENKE, Nikolaus (1988): Zu Papinians actio ad exemplum institoriae actionis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 105(1), 592–633. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1988.105.1.592>
- BERGMANN, Andreas (2010): *Die Geschäftsführung ohne Auftrag als Subordinationsverhältnis*. Tübingen: Mohr Siebeck. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151229-2>
- BERTRAND-DAGENBACH, Cécile (1990): *Alexandre Sévère et l'Histoire Auguste*. Bruxelles: Latomus.
- BESELER, Gerhard von (1930): Romanistische Studien. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 10(1), 161–240. Online: https://doi.org/10.1163/15718192_9X00061
- BESSENYŐ András (2010): *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. 4. kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- BLOIS, Lukas de (2003): Ulpian's Death. In DEFOSSE, Pol (szerk.): *Hommages à Carl Deroux*. III. kötet. Bruxelles: Latomus, 135–145.
- BREMER, Franz Peter (1868): *Die Rechtslehrer und Rechtsschulen im Römischen Kaiserreich*. Berlin: Guttentag. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111534909>
- BRINGMANN, Klaus (2009): Krieg und Frieden. Pax Augusta und römischer Weltherrschaftsanspruch. In LWL-Römermuseum Haltern am See (szerk.): *Imperium. 2000 Jahre Varusschlacht*. Stuttgart: Theiss, 80–86.
- BUCKLAND, William W. (1931): *The Main Institutions of Roman Private Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BÜRGE, Alfons (1994): Der Witz im antiken Seefrachtvertrag. Beobachtungen zur Vertragspraxis im antiken Mittelmeerraum. *Index*, 22, 389–407.
- CHAIKEN, Shelly – TROPE, Yaacov (1999): *Dual-Process Theories in Social Psychology*. New York: Guilford Press.
- CHIUSI, Tiziana (1999): *Die actio de in rem verso im römischen Recht*. München: C. H. Beck.
- CLEMENTE, Guido (1977): *Guida alla storia romana*. Milano: Mondadori.
- COFFEE, Neil (2017): *Gift and Gain. How Money Transformed Ancient Rome*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190496432.001.0001>
- CROOK, John Anthony (1975): *Consilium Principis*. 2. kiadás. New York: Arno Press.
- CSERNE Péter (2009): Duress in Contracts: An Economic Analysis. In DE GEEST, Gerrit (szerk.): *Contract Law and Economics*. Cheltenham: Elgar.
- DAWSON, John P. (1961): Negotiorum Gestio: The Altruistic Intermeddler. *Harvard Law Review*, 74(5), 817–865. Online: <https://doi.org/10.2307/1338746>

- DE COLQUHOUN, Patrick Mac Chombaich (1854): *A Summary of the Roman Civil Law*. III. kötet. London: Stevens and Sons.
- DE MARTINO, Francesco (1975): *Storia della Costituzione romana*. IV. kötet, 2. rész. Napoli: Jovene.
- DE RUGGIERO, Ettore (1910): Deditio (Dediticii), Dediticiorum numero. In *Dizionario epigrafico di antichità romane*. II. kötet 2. Roma: Pasqualucci.
- DE SANTIS, Edoardo (1946): Interpretazione del fr. 31 D. 19, 2. *Studia et documenta historiae et iuris*, 12, 86–114.
- DESMOND, William (2011): *Philosopher-Kings of Antiquity*. London – New York: Continuum.
- DIESELHORST, Malte (1985): Die Gerechtigkeitsdefinition Ulpian in D. 1,1,10, pr. und die Praecepta iuris nach D. 1,1,10,1 sowie ihre Rezeption bei Leibniz und Kant. In BEHREND, Okko – DIESELHORST, Malte – Voss, Wulf Eckart (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: R. Gremer, 185–211.
- DUNCKER, Arne (2003): *Gleichheit und Ungleichheit in der Ehe. Persönliche Stellung von Frau und Mann im Recht der ehelichen Lebensgemeinschaft 1700–1914*. Köln: Böhlau.
- FINAZZI, Giovanni (2003): *Ricerche in tema di negotiorum gestio Ricerche in tema di negotiorum gestio*. I. kötet. Cassino: Università di Cassino.
- FÖLDI András (1997): *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest: Akadémiai.
- FRIER, Bruce W. (1984): Law on the Installment Plan. *Michigan Law Review*, 82(4), 856–868. Online: <https://doi.org/10.2307/1288685>
- FRIER, Bruce W. – MCGINN, Thomas A. J. (2004): *A Casebook on Roman Family Law*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195161854.001.0001>
- GAUDEMET, Jean (1967): *Institutions de l'antiquité*. Paris: Sirey.
- GEIGER, Klaus (1962): *Das Depositum irregulare als Kreditgeschäft*. München: A. Schubert.
- GILLIAM, J. F. (1961): The Plague under Marcus Aurelius. *The American Journal of Philology*, 82(3), 225–251. Online: <https://doi.org/10.2307/292367>
- GUARINO, Antonio (1941): Studi sulla “taxatio in id quod facere potest”. *Studia et documenta historiae et iuris*, 7, 5–34.
- GUZZO, Pietro G. – USSANI, Vincenzo Scarano (2006): Corpora quaestuarum e locus inhonestus. Sulla prostituzione a Pompei nel I secolo d. C. *Ostraka*, 15(1), 47–74.
- HAMZA Gábor (2007): Cicero De re publica-ja és az antik állambölcsélet. In CICERO: *Az állam*. Budapest: Akadémiai, 7–56.
- HARKE, Jan Dirk (2007): *Geschäftsführung und Bereicherung*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52071-8>
- HECKER, Justus Friedrich Carl (1835): *De peste Antoniniana commentatio*. Berlin: A. G. Schade.

- HEINE, Heinrich (1970): *Säkularausgabe*. Szerk. Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen Deutschen Literatur – Centre national de la recherche scientifique. XII. kötet. Berlin–Paris: Akademie-Verlag – CNRS
- HEUMANN, Hermann G. – SECKEL, Emil (1907): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. 9. kiadás. Jena: Gustav Fischer.
- HONORÉ, Anthony Maurice (1962): The Severan Lawyers. A Preliminary Survey. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 28, 162–232.
- HONORÉ, Tony (1982): *Ulpian*. Oxford: Clarendon Press.
- HOWE, Laurence Lee (1942): *The Pretorian Prefect from Commodus to Diocletian (A.D. 180–305)*. Chicago: University of Chicago Press.
- HUMFRESS, Caroline (2013): Laws' Empire: Roman Universalism and Legal Practice. In DU PLESSIS, Paul (szerk.): *New Frontiers. Law and Society in the Roman*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748668175.003.0005>
- JONES, Arnold Hugh Martin (1960): The *editio* and the *Constitutio Antoniniana*. In JONES, A. H. M.: *Studies in Roman Government and Law*. Oxford: Basil Blackwell, 129–140.
- JÖRS, Paul (1905): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. V/1. kötet. Stuttgart: J. B. Metzler.
- JUSZTINGER János (2016): *A vételár az ókori római adásvételnél*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- KAHNEMAN, Daniel (2013): *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- KASER, Max (1971): *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt: Das altrömische, das vor-klassische und das klassische Recht*. 2. kiadás. München: C. H. Beck.
- KORTMANN, Jeroen (2005): *Altruism in Private Law. Liability for Nonfeasance and Negotiorum Gestio*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280056.001.0001>
- KRELLER, Hans (1939): Das Edikt de negotiis gestis in der klassischen Praxis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 59, 390–431. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1939.59.1.390>
- KREUZSALER, Claudia – URBANIK, Jakub (2008): Humanity and Inhumanity of Law. The Case of Dionysia. *The Journal of Juristic Papyrology*, 38, 119–155. Online: www.academia.edu/1791505/Humanity_and_Inhumanity_of_Law_The_Case_of_Dionysia
- KRÜGER, Paul (1888): *Geschichte der Quellen und Litteratur des römischen Rechts*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- KUNKEL, Wolfgang (1967): *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. 2. kiadás. Köln–Wien: Böhlau.

- KUNKEL, Wolfgang (2001): *Die Römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*. Köln: Böhlau.
- LAUTERBACH, Wolfgang Adam (1707): *Collegium theoretico-practicum Pandectarum*. I. kötet. Tübingen: Cotta.
- LAVAN, Myles (2017): Peace and Empire: Pacare, Pacatus and the Language of Roman Imperialism. In MOLONEY, E. P. – WILLIAMS, Michael Stuart (szerk.): *Peace and Reconciliation in the Classical World*. London: Routledge, 102–114. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315599823-8>
- LEDLIE, James Crawford (1903): Ulpian. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 5(1), 14–24.
- LEIBNIZ, Gottfried W. (1666): *De casibus perplexis*. Altdorf: Hagen.
- LITEWSKI, Wieslaw (1974): Le dépôt irrégulier. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 21, 215–262.
- LITTMAN, R. J. – LITTMAN, M. L. (1973): Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology*, 94(3), 243–255. Online: <https://doi.org/10.2307/293979>
- LONGO, Carlo (1906): Appunti sul deposito irregolare. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 18, 121–156.
- MACCORMACK, Geoffrey (1982): The Later History of 'actio de in rem verso'. *Studia et documenta historiae et iuris*, 48, 318–367.
- MANTHE, Ulrich (1997): Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes II: Stoische Würdigkeit und die iuris praecepta Ulpian. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 114(1), 1–26. Online: <https://doi.org/10.7767/zrga.1997.114.1.1>
- MAUSS, Marcel (1993): *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*. Paris: PUF.
- MAYER-MALY, Theo (1974): Evidenz im Denken römischer Juristen. In WATSON, Alan (szerk.): *Daube noster. Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh: Scottish Academic Press, 225–232.
- MCGINN, Thomas A. J. (1989): *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- MILLAR, Fergus (2002): Government and Law: Ulpian, a Philosopher in Politics? In CLARK, Gillian – RAJAK, Tessa (szerk.): *Philosophy and Power in the Graeco-Roman World. Essays in Honour of Miriam Griffin*. Oxford: Oxford University Press, 69–88. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299905.003.0005>
- MODRZEJEWSKI, Joseph – ZAWADZKI, Tadeusz (1967): La date de la mort d'Ulpian et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère. *Revue historique du droit français et étranger*, 45, 565–611. Online: www.jstor.org/stable/43848270

- MONTEIX, Nicolas (2015): Baking and Cooking. In WILKINS, John – NADEAU, Robin (szerk.): *Companion to Food in the Ancient World*. Oxford: Wiley Blackwell, 212–223. Online: <https://doi.org/10.1002/9781118878255.ch20>
- NAVARRA, Marialuisa (2002): *Ricerche sulla utilitas nel pensiero dei giuristi romani*. Torino: Giappichelli.
- NICOSIA, Giovanni (1969): Gestione d'affari altrui. In SANTORO-PASSARELLI, Francesco (szerk.): *Enciclopedia del diritto*. XVIII. kötet. Milano: Giuffrè, 641.
- PALMA, Antonio (1992): *Humanior Interpretatio. Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*. Torino: Giappichelli.
- PERNICE, Alfred (1963): *Labeo. Römisches Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit*. Aalen: Scientia.
- PÉTER Orsolya (2008): „Feminae improbissimae”. A nők közszerelésének és nyilvánosság előtti fellépésének megítélése a klasszikus római jog és irodalom forrásaiban. *Miskolci Jogi Szemle*, 3(2), 77–94.
- PFLAUM, Hans-Georg (1960–1961): *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. I–III. kötet. Paris: P. Geuthner.
- PFLÜGER, Heinrich H. (1947): Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 65(1), 121–218. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1947.65.1.121>
- POKOL Béla (2021): Jurisztokrácia: a kezdetek. *Jogelméleti Szemle*, (5). Online: https://jpsz.ajk.elte.hu/lwp_2021_05.pdf
- POSNER, Richard A. (2003): *Economic Analysis of Law*. New York: Aspen.
- POTHIER, Robert Joseph (1819): *Pandectae de Justinianae in Novum Ordinem Digestae*. III. kötet. Paris: Dondey-Dupré.
- POTTER, David (2010): The Unity of the Roman Empire. In MCGILL, Scott – SOGNO, Cristiana – WATTS, Edward (szerk.): *From the Tetrarchs to the Theodosians. Later Roman History and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 13–32. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511712296.002>
- PROCCHI, Federico (2012): *Plinio il Giovane e la difesa di C. Iulius Bassus. Tra norma e persuasione*. Pisa: Pisa University Press.
- RAMELLI, Ilaria (2009): *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- RICH, J. W. (2009): Augustus, War and Peace. In EDMONDSON, Jonathan (szerk.): *Augustus*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 137–164. Online: <https://doi.org/10.1515/9781474467964-011>
- ROSTOVITZEF, Michele (2003) [1926]: *Storia economica e sociale dell'Impero romano*. Milano: Sansoni.
- SANDARS, Thomas Collett (1934): *The Institutes of Justinian*. London – New York – Toronto: Longmans, Green and Co.

- SCHIBLI, Hermann S. (2002): *Hierocles of Alexandria*. Oxford: Oxford University Press.
Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199249213.001.0001>
- SEILER, Hans Hermann (1968): *Der Tatbestand der negotiorum gestio im römischen Recht*. Köln: Böhlau.
- SPEIDEL, Michael Alexander (2002): Bellicosissimus Princeps. In NÜNNERICH-ASMUS, Annette (szerk.): *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?* Mainz am Rhein: Zabern, 23–40.
- STARK, Rodney (1996): *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton: Princeton University Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv10crfgh>
- STEIN, Peter (1966): *Regulae Iuris*. Edinburgh: University Press.
- STOLJAR, Samuel J. (1984): *Negotiorum gestio*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- SÜNSKES THOMPSON, Julia (1990): *Aufstände und Protestaktionen im Imperium Romanum*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- SYME, Ronald (1979): Three Jurists. In SYME, Ronald: *Roman Papers*. II. kötet. Oxford: Oxford University Press, 790–804.
- SYME, Ronald (1991): The Jurists Approved by Antoninus Pius. In ROSEN, Klaus (szerk.): *Antiquitas. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung*. XXI. kötet. Bonn: Habelt, 201–218.
- TALAMANCA, Mario (1976): Gli ordinamenti provinciali nella prospettiva dei giuristi tardo-classici. In ARCHI, Gian G. (szerk.): *Istituzioni giuridiche e realtà politiche nel tardo impero (III–V sec. d. C.)*. Atti di un incontro tra storici e giuristi. Firenze, 2–4 Maggio 1974. Milano: Giuffrè, 96–246.
- TALAMANCA, Mario (1989): *Lineamenti di storia del diritto romano*. Milano: Giuffrè.
- The Oxyrhynchus Papyri* (1966). London: Egypt Exploration Society.
- USSANI, Vincenzo Scarano (1987): *L'utilità e la certezza*. Milano: Giuffrè.
- VEYNE, Paul (1990). *Bread and Circuses. Historical Sociology and Political Pluralism*. London: Penguin.
- VOCI, Pasquale (1990): „Diligentia”, „custodia”, „culpa”: i dati fondamentali. *Studia et documenta historiae et iuris*, 56, 29–143.
- VOET, Johannes (1704): *Commentarius ad pandectas*. Lugduni Batavorum: Verbessel.
- WATSON, Alan (1965): *Law of Obligations in the Later Roman Republic*. Oxford: Clarendon Press.
- WATSON, Alan szerk. (1985): *Digest of Justinian*. Volume 1, Ford. WATSON, Alan. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- WENGER, Leopold (1953): *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien: Holzhausen.
- WINKEL, Laurens (1988): Die stoische οἰκείωσις-Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 105(1), 669–679. Online: <https://doi.org/10.7767/zrga.1988.105.1.669>

- WIRTH, Gerhard (1997): Rome and its Germanic Partners in the Fourth Century. In POHL, Walter (szerk.): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden – New York – Köln: Brill, 13–55. Online: https://doi.org/10.1163/9789004620186_005
- WOLLSCHLÄGER, Christian (1985): Das stoische Bereicherungsverbot in der römischen Rechtswissenschaft. In BEHREND, Okko – DIESELHORST, Malte – VOSS, Wulf Eckart (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: R. Gremer, 41–88.
- ZWALVE, Willem Jans (1998): *Keizers, soldaten en juristen. Vijf Romeinse juridische biografieën*. Deventer: Kluwer.